

МИКОЛА ЛЮБЧЕНКО.

Чотири роки української еміграції.

Кожного разу, коли українська еміграція в своїх внутрішніх стосунках доходить до певного ступня взаємної гризанини, самороскладу і політичної розпусти,—проводирі починають рятувати справу. Починаються знову і знову розмови про консолідацію українських партій, про полагодження всіх сварок і утворення єдиного «національного» фронту; на короткий час надходить де-яка тиша, що заспокоює каламутне багно емігранщини—складаються конспіративні плани спільної акції проти одвічного ворога—московських окупантів—та продаж України вже не вроздріб, а гуртом якомусь одному підприємцеві... Але тому, що подібні плани мусять тягнути за собою питання, хто ж з нечисленних українських «партій», угруповань і орієнтацій власне буде володіти Україною, майбутньою, звільненою,—чергова «консолідація» завжди перетворюється тільки в чергову колотнечу, і знову на поверхні з'являється той самий бруд, та сама політична розпуста емігранщини. А що до бруду й розпусти, то тут емігранщина безперечно консолідувалася вже давно.

Не маючи зовсім завданням оцінювати найновішу спробу консолідації, про яку читаємо в журналі Винниченка й Шаповала «Нова Україна», подаю в цій статті лише схематичний перегляд тих угруповань, на які розбивалася українська еміграція за час свого чотирьохрічного мандрування, і короткий нарис історії самого походження тих або інших груп чи орієнтацій. На Україні, серед широких кол, все, що має відношення до української контр-революції, розсінюється як «петлюрівщина», тоді як власне петлюрівський рух є лише сторінкою шукань і орієнтувань української інтелігенції, викинутої соціальною революцією за межі батьківщини, правда—найбільш кривавою сторінкою. І для кращої орієнтації в черговій спробі доморослої реакції зробити ще один наскок на Україну, варт переглянути розвиток цих всіх шукань.

1.

Починаємо історію української еміграції з менту залишення військом Директорії Києва (лютий 1919 р.), хоча перший емігрант перейшов кордон України трохи раніш, під час ліквідації геть-

манщини (грудень 18 р.). Та хлібороби, що на чолі з гетьманом Скоропадським втікли до Берліну, користуючись прихильною допомогою німецького окупаційного війська, коли воно відступало з України, були лише щасливими одиницями. Обачні люди з великими кишенями почали виїздити за кордон ще перед поваленням гетьмана, маючи перед собою відкритим шлях на Німеччину й розчарувавшись у державних здібностях Скоропадського й Лизогуба, і тому втечу хоча б і більшої купки цих представників великої буржуазії не можна вважати за початок тієї величезної хвилі, що викинула в Європу кілька десятків тисяч української інтелігенції, роскидавши її по найглибших закутках, шпурнувши навіть в Аргентину й Єгипет¹⁾. Ця хвиля тягнеться з лютого 19 р аж до початку 22 р., бо ще в 22 р. окремим купкам українських громадян, котрі мали підстави нелегально залишити Україну, щастило переходити кордон, головним чином—до Польщі з огляду на особливу прихильність уряду нашої сусідки до української еміграції. Грудень 18 р. ще тому не вважаємо за початок української еміграції, що з України через Польщу в Берлін і трохи пізніш—морем через Одесу втікала тоді виключно велика буржуазія, для існування котрої навіть «демократична» петлюрівщина з її псевдо-соціалістичними гаслами уявляла серйозну небезпеку. З головною хвилею еміграції ця буржуазія мала не багато спільного, за кордоном складала окрему групу, була завжди відмінною в своїх політичних планах і соціальних змаганнях. Не варт забувати, що більшість київських і одеських втікачів складала не власне українська буржуазія, народжена часів протофісів і суозіфів, а загально-російська, яка, видершись з Радросії, трохи відпочила й підгодувалася на Вкраїні.

Соціальним складом своїм українська еміграція, між иншим, і різниться головним чином од еміграції російської. Ніколи й ніде так химерно не перепліталися соціальне з національним, як під час громадянської війни на Україні; коли еміграція з Росії мала характер виключно соціальний, то націоналізм тимчасових хазяїв України, задурюючи й розпалюючи шовінізмом голови різних верств населення, зробив те, що в еміграції опинилися й такі елементи, соціально споріднені котрим в Росії звідти не втікали, а знаходили змогу співробітничати з радвладою. У той час, як трудова інтелігенція й дрібне міщанство з Росії не тікали та кінець-кінцем зробилися толерантними до влади, подібні

¹⁾ Ще в травні 22 р. в Аргентині був „посол“ УНР—Шумицький. Аргентина—єдина держава, яка визнала петлюрівську Україну (акт 5 марта 21 г.), очевидно, для законтрактування живого краму з петлюрівських армій. Що ж до Єгипту, то 8 лютого 22 р. за № 189 Начальник Генштабу ген.-хорунжий Петров (б. військовий міністр) пише Голові Українського військового т-ва в Єгипті ім. гетьм. Ів. Мазепи на бажання товариства переїхати до центру: „З свого боку я не можу порадити зараз це робити тому, що умови життя нашого тут на еміграції надзвичайно тяжкі,—головне з матеріяльного боку. Праці, на яку можна було б пристроїти хоть частину людей, немає“.

групи в нас, під впливом націоналістичного чаду, жодного відношення не маючи до партійних угруповань, з якими боролась комуністична партія, емігрували, ускладнюючи наші культурні й господарчі завдання, а собою зміцнюючи закордонні бази імперіалістичної інтервенції та сприяючи розвиткові бандитизму на Україні.

Емігранська хвиля без перерви тече протягом аж двох років. Кожна інтервенція в своєму початку сприяє тимчасовому падінню цієї хвилі, в своєму кінці—її піднесенню. Під час радянської влади 19 р. українські інтелігенти улаштувались в місцях, яким загрожувало захоплення Петлюрою, та після приходу в ці місцевості петлюрівських військ або банд користувалися відкритим вікном, аби втікти за кордон. Деникинщина з її важким національним пригніченням сприяла відливі значної частини інтелігенції, що тікала до Винниці й Кам'янця. Таким чином, крім емігрування від соціальної революції, від влади рад, спостерігалось й емігрування від ворога національного.

Невдалий польський похід 1920 р. відволік з Правобережної України останню велику хвилю еміграції. Далі вже еміграція, як стихійне явище, не існує і має характер випадковий—втеча переслідуємих радянською владою, або тих, що з якихось причин чекали переслідування. У тому ж 1920 р., вже після повернення радянської влади на Правобережжя, важкий економічний стан та віддалення адміністративного й фінансового центру спричинилися до неможливого становища більшої частини інтелігенції, що працювала в галузі освіти; у наслідок цього було явище, відоме під назвою «тяга на село». Ця тяга, відволікаючи з міст рештки української інтелігенції, укомплектовувала нові кадри еміграції; цьому до певної міри сприяв бандитизм, що вбирав в себе з сіл цю інтелігенцію і після чергової невдачі перекидав її за кордон у гостинну Польщу.

Треба сказати, що рівночасно з емігранською хвилею помічається й рееміграційний рух: пошвендавшись по закордонах, українські інтелігенти, у своїй більш свідомій і чесній частині, пориваються повернутися на Україну, бо націоналістичний чад розвіявся, а політика радвлади набула більш ясного й чіткого характеру, ніж то було можливим часів запеклої військової боротьби, і завдання її стали вже популярними в тих колах, які раніш ставилися до радбудівництва байдуже чи навіть вороже.

Зовсім окреме місце в історії української еміграції займають військові частини, інтерновані в таборах Чехо-Словаччини й Польщі—жертви авантюризма Петлюри і рештки військово-полонених з імперіалістичної війни. До них не прикладеш звичайну мірку, з якою підходиш до еміграції взагалі. Це пасивна, безініціативна маса, жертви політики ошуканства, втягнені в громадянську війну; що ж до бувших військово-полонених, що досі ще перебувають в таборах Чехо-Словаччини, то різні «уряди» України не одного разу намагалися втягнути їх у війну; спроби ці

продовжуються до цього часу. Поворотний рух цієї частини емігрантів іде незалежно від тих чи інших змагань еміграції і навіть всупереч їм. Добре розуміючи, що без цієї живої сили всі авантюристські спроби нічого не варті, еміграція, особливо петлюрівська, всіма засобами чіпляється за інтернованих, аби не допустити їхнього повороту (це зветься у їх «боротьба з роспиленням військової сили»), але занадто довго тримати кілька тисяч людей однією політикою омані, очевидно, не можна. Військова сила «роспиляється» з кожним днем.

2.

Чотириохрічне перебування української еміграції за кордоном можна поділити на три доби, з яких кожна має свої характерні одзнаки, як відносно встановлення певної ідеології, так і що до сприяття еміграції тим чи іншим інтервенціоністським планам.

Перша доба—від лютого 19 р. до листопада 20 р. (евакуація Києва—залишення Кам'янця) характеризується непорученим поки-що зв'язком еміграції з маленькою часткою території України. Оскільки на цій частині території є власний уряд, жодна з груп еміграції (крім хіба прихильників Скоропадського) не претендує виразно на роль державного фактора; всі ці партії й групи є немов філії кам'янецького уряду й адвокатами в його справах перед вищими інстанціями Європи. Те спільне, чим був для усіх уряд УНР, що один тільки провадив формальну боротьбу з «московськими окупантами», зв'язувало на де-який час партійні сварки, хоча наприкінці цієї доби в Кам'янці уряд УНР і ЗУНР (Петрушевича) почали трохи не заарештовувати один одного.¹⁾ Всі партії й орієнтації були захоплені однією думкою—організувати чергову інтервенцію. Тому що було щось подібне до державної влади, яка до того ж і боролась з ворогом, сильним не лише матеріально, але й морально, всякі бійки за бутерброди мусили ушухнути ради врятування цієї державної влади та демонстрування перед Європою свого славетного єднання. В цю добу еміграції щастить організувати авантуру Пілсудського; ще раніше була зроблена спроба Ено в Одесі та грецького десанту в Миколаїві. Бувши посередником поміж європейським імперіалізмом і «рідною» контр-революцією, українська еміграція того часу підтримує грошовими засобами український бандитизм; зв'язок з частиною території України дає можливості до організації конспіративних ниток і координації бандитської діяльності.

Ведучи також боротьбу за визнання уряду УНР Європою, петлюрівщина висилає низку «посольств» до різних держав; були посольства в Берліні (Порш, а потім Василько), в Відні (Сидоренко), в Празі (Матюшенко), в Константинополі (Кедровський), в Данії (Дм. Левицький), в Стокгольмі (Лоський), в Бельгії (Яковлев), в Румунії (Мацієвич) з представництвами в Чернівцях

¹⁾ Др. О. Назарук. «Рік на Великій Україні».

і в Болгарії. Ці посольства були осередками для еміграційних колоній, які й починали гуртуватися довкола їх. Про початок такої колонії в Празі пише Ол. О-сенко в «Трибуні України»:

«то були люди, вислані в тій чи іншій ролі урядом УНР до Європи, щоб домагатися визнання України, як незалежної держави, а що головніше—здобути зброю й військове майно для боротьби з більшовиками. Цілком незалежно від цього різними шляхами почала прибувати до Праги українська молодь чи то з таборів інтернованих в Польщі, чи з російських армій—з Туреччини та Німеччини. Цією молоддю заопікувалась тоді дипломатична місія УНР, клопочучись про допущення її в вищі школи чеські. Так склався тут в 1919—20 ак. р. перший український студенський гурток з 14 ч., а в 1920—21 р. було їх вже 30». ¹⁾

Зараз емігранська колонія в Чехії, коли покладатися на її власні відомості, складається з 21½ тис.

В листопаді 1920 р., після закінчення прелімінарного Ризького миру й перемоги над Врангелем, ми остаточно вибиваємо Петлюру з його гнізда—Кам'янця. Друга доба української еміграції тягнеться від цього менту аж до грудня 1921 р. Військо УНР переводиться на територію Польщі, Петлюра здає полякам велике військове майно, ²⁾ польські табори в Щепорно, Калиші і Стжалкові наповнюються українськими вояками, «уряд» з урядовцями переїздить до Тарнова, більш заможна частина еміграції росташовується в Варшаві, де утворюється для зв'язку з хазяями спеціальна дипломатична місія на чолі з Лукашевичем, пізніш перетворена в «Український Центральний Комітет». ³⁾ Але перебування уряду в Тарнові в напів-полоні у поляків позбавляє його характеру об'єднуючого державного центру і це, разом з крахом політики Петлюри, викликає розклад еміграції на низку угруповань і орієнтацій; ця доба як раз і характеризується найбільшим зовнішнім зростанням і поруч з тим—найбільшим внутрішнім розкладом української еміграції. Для врятування України утворюються самі безглузді плани, аж до створення Українського Королівства на чолі з королем Василем Вишиваним і двома

¹⁾ «Укр. еміграція в Чехословаччині»—«Трибуна України» ч. I, березень 23 р.

²⁾ А саме: польових гармат—31, важких гармат—3, гарматних набоїв—2491, кулеметів—266, скринь з кулеметними биндами—3111, рушниць—21121, набоїв до їх—210.000, револьверів 112 з 429 набоями, шабель—3161, пік—829, сідел—3161, коней верхових—829, гарматних—918, обозних—1321, комплектів амуніції—1591 і т. н. (§ 2 Додаткового договору УНР с Польщею). Проте, цифри ці викликають де-які сумніви, що до їхньої тотожності з дійсними цифрами переданого Польщі майна.

³⁾ Ол. Саліковський («Велико-українська суспільність в боротьбі за державність»—«Укр. Сурмач» 1922 р. № 37) як раз од цього менту й починає історію еміграції: «...українському військові довелося залишити рідні терени, тимчасово ним опановані. Одночасно перенесено за кордон українні й державний центр УНР. Розпочався еміграційний період української державности». Але петлюрівський політик дивиться з дзвіниці УНР. Для нас це вже початок другого етапу еміграції.

гетьманами — Наддніпрянським (Скоропадський) і Наддністрянським (Петрушевич). Виникає рівнобіжно з Директорією УНР, що існує при Петлюрі на папері (Петлюра ще досі стверджує «державні» акти і робить призначення, як Голова Директорії), ще Директорія Віденська—з Андрієвського, Макаренка й Швеця, які раптово згадали про свої загублені рік перед тим «державні права» і, сидючи в Віденській кав'ярні, скидали Петлюру. Таємничим чином з'являється в тому ж Відні якийсь «Комітет Національної України», котрий вирікає прокльони всім організаціям за «державну зраду» та продаж України, а сам в решті решт є лише справою польсько-французького агента Хорвата... Як раз о цю добу емігранти-есери розбиваються на дві групи—Грушевського й Шаповала—і взаємно виключають «зрадників» з партії. Петлюрівські міністри в Тарнові б'ють морди один одному та улаштовують урядові кризи; петлюрівські амбасадори скандалізують Європу своєю гульнею: летиться награбоване золото, летиться горілка й шампана. А урядовці в Тарнові місяцями не одержують платні; росте голод, розвивається проституція. Наприкінці цієї доби можна було нарахувати 29 головних угруповань.

Мо на рхичні Кола. 1. Група Василя Вишиваного (Головна Управа Вільного Козацтва); 2. Група б. диктатора Петрушевича (уряд ЗУНР); 3. Українські хлібороби-державники; 4. Союз українських хліборобів римо-католиків (у Польщі); 5. Союз українських хліборобів у Естонії; 6. Український Союз хліборобів у Німеччині; 7. Український Національний Комітет у Парижі (Моркотун); 8. Федеративно-демократична партія (в Парижі); 9. Політичний Комітет Національної України (в Відні); 10. Група Полтавця-Остряниці і кн. Кочубея (пізніш виллялася в Укр. Козаче Товариство); 11. Група Самостійників В. Оскілка.

Групи, що стоять на платформі УНР. 12. Українська Соціалістична селянська партія; 13. Українська партія самостійників-соціалістів; 14. Українська трудова партія; 15. Українське народне об'єднання; 16. УСДРП (права частина); 17. Українська партія соціалістів-федералістів (Саліковський-Ніковський); 18. Партія народніх республіканців (Ол. Ковалевський - Пилипчук); 19. Партія хліборобів-демократів; 20. Всеукраїнська спілка поштовиків; 21. Союз культурно-просвітніх організацій; 22. Український земський союз; 23. Союз військових інвалідів армії УНР; 24. Комітет урятування України (в Константинополі).

«Соціалістичні партії». 25. УСДРП (ліва частина); 26. УСДП (галицька партія, «впередовці»); 27. УПСР (група закордонного комітету—Шаповал); 28. УКП (Винниченко); 29. УПСР (група закордонної делегації—Грушевський).

Тут перераховано лише політичні партії й громадські угруповання, які намагалися грати активну роль в політичному житті України, вести свою якусь особну лінію. Усякі «Союзи українських жінок» та об'єднання сюди не входять.

Небезпеку, яка утворилася через самий факт існування такого великого числа українських партій, зрозуміли проводирі, і тоді вперше починаються розмови про консолідацію. Тим, що ці розмови залишилися тільки розмовами, українська еміграція блискуче довела всю свою нежиттєздатність, всю політичну нікчемність. Як останню карту, уенерівські кола висувають похід Тютюнника на Україну, організований II відділом Польського Генштабу—своєманітну «консолідацію» бандитизму. Невдача цієї спроби й закінчила собою найбурхливішу добу еміграційних мандрувань.

Починається третя доба—від кінця авантури Пілсудський—Тютюнник і до наших днів. Уся еміграція, зо всіма її трьома десятками партій зводиться на нівець, як політичний фактор. Процес розкладу почався б, безперечно, раніш, коли б не доза кислороду, яку вдихнули українській контр-революції лікарі з Тарнова і Варшави. Поспіх авантюри Тютюнника, можливо, гальванізував би на деякий час цей труп; її загибель знаменувала й руїну всіх взагалі можливих комбінацій.

Од кінця 1921 року, в третій добі свого існування еміграція вже тільки жевріє. Правда, «партії» ще існують, але вже не в такому числі. Подаємо тут витяг з листа С. Петлюри послам і кабінетові міністрів з 2 травня 22 р. В зв'язку з голодом на Україні Петлюра пропонує своєму урядові для обробки державної і громадської думки Європи почати переговори про видання спеціальних матеріалів з недобитками політичних партій і угруповань, при чому наведений ним список трохи різниться від поданого нами вище:

1) Союз парламентаріїв; 2) Політичні партії й їхні об'єднання; 3) Союз земств; 4) Союз інвалідів; 5) Союз українських жінок; 6) Правниче т-во; 7) Союз академічної молоді; 8) Братства Св. Покрови й Кирила і Методія; 9) Спілка залізничників; 10) Еміграційні комітети й союзи, як напр. «Союз урятування України в Константинополі», «Єврейський комітет збігців з України», «Комітет Поляків—виходців з України» і т. д.

Партії дрібнішають і віддають своє місце в політичному житті громадським організаціям. Це свідчить про те, що еміграція од політичних авантур перейшла до поладження внутрішніх справ і самоврятування перед грізною небезпекою матеріальної руйнації. В такому вигляді еміграція вже перестала бути якоюсь загрозою для мирного життя України.

В різні менти піднесення емігранської хвилі українська інтелігенція розбивалася по різних центрах Європи, які таким чином робилися осередками тієї чи іншої емігранської колонії цілком з окремим політичним обличчям в кожному випадку.

Буржуазія, що втікла з гетьманом Скоропадським, мала лише один напрямок—на Берлін, куди пробивалися німецькі окупаційні армії. Через це Берлін зробився осередком великої української буржуазії германофільського характеру з гетьманською орієнтацією

Бігли не тільки тому, що мусили бігти, але й через те, що було куди і з ким тікати. Німці допомогли врятуватися в Берлін групам української інтелігенції, породженим їхньою ж окупацією, групам, які своє існування без підтримки Німеччини не уявляли; це були хлібороби-державники і гетьманська частина хліборобів-демократів. Полтавець-Остриця, Бутенко, Скоропис-Йолтуховський, Ханенко, Крига, Кочубеї, — всі царедворці гетьмана опинилися там, складаючи ідеологічний центр гетьманщини. Вже звідти Скоропадський почав вести переговори з великими фінансовими колами Німеччини й Англії про можливість утворення нової інтервенції, звідти хлібороби почали поширювати свою діяльність на всю середню Європу. Перебування їхнього центру в столиці країни, що не вийшла з перемогою з війни, не могло сприяти успіху цієї діяльності на міжнародній арені.

Договір 9 січня 19 р. зв'язав Україну з Галичиною і в дальшому українська контр-революція почасті шукає для себе притулку на галицькій території. Історичні зв'язки Галичини з Віденським центром допомагають де-якій частині українських політиканів переїхати до Відня, а важкі матеріальні умови життя в країні, що не має власного хліба, перекидають їх в Чехо-Словаччину. Так утворюються дві нових колонії¹⁾. Політично вони діаметрально ріжняться від попередньої. 1919 р. викинув за межі України «соціалістичну» і «демократичну» інтелігенцію; праві есери й есдеки входили в Винницький і Кам'янецький уряди Петлюри; війна з Польщею відкриває їм єдиний можливий шлях до відступу—через Галичину на захід, в Відень і Прагу. Тут нема вже представників великої буржуазії, тут дрібне міщанство і куркульня. Але тим запекліших форм набуває війна, котру обидві колонії провадять з радянською ідеологією, сконсолідувавшись навіть в першій добі.

Петлюрівщина не була остільки послідовною у своїх симпатіях. 1919 рік примусив її скласти мирову угоду з поляками, відступивши їм Галичину. Варшава робиться для Петлюри центром, звідки йдуть політичні директиви, де розробляються спільні плани. І тому третім центром прямування української еміграції є Варшава. Виникає цей центр, як база для стихійної хвилі, вже в середині 1920 р. Київська авантюра втягнула в петлюрівський рух більшу частину української інтелігенції, яка перед тим ставилася напів-лояльно до радянської влади (Ніковський, Єфремів) і навіть співробітничала з нею (П. Зайців). Винницько-Київський уряд Петлюри захопив масу інтелігенції, що не передбачала ефемерності польської авантюри і якій в жеврінні петлюрівщини ввижався апогей її. За місяць цій одуреній інтелігенції довелося тікати з Києва, який вона ж підпалила. Тут значну роль грає

¹⁾ В обох місцях вже були „місії“ УНР, довкола котрих спочатку гуртувалися емігранти.

уже не елемент соціальних розходжень, а просто великий переляк, страх переслідувань, небажання власною шкурою платити за гріхи Петлюри й Пілсудського. Разом з раніш прибуваю до Варшави групою людей, які остільки ненавиділи більшовиків та боялися їх, що пішли на союз з поляками¹⁾, ці емігранти складають групу, що характеризується різкою нетолерантністю і великою охотою до самих ризикованих авантур, аби вони тільки мали на меті повалити ненавидну радянську владу. Коли берлінський центр (як, між іншим, і взагалі велика буржуазія) раніш почав говорити про «поворот», коли празька й віденська колонії через рік боротьби соціально немов примирилися з радянською владою, визнаючи її в принципі, коли останній час завагався в своїй позиції до радвлади й Петрушевич,—то варшавська колонія, складена з людей, що мали певні грішки перед радянським урядом, що взагалі вже виключає можливість принципійних суперечок, на якусь згоду з цим урядом піти не могла, бо з нею згоди і не побажали б.

Цю нетолерантність варшавської (згодом — тарнівської) колонії виховувала й польська державна влада, що підгодовувала лютого собаку до певного часу. Оскільки прямування до того чи іншого центру значило для еміграції прийняття певної державної орієнтації, в Польщу устремлялися головним чином українські полонофіли, «варшавське сміття». Це варшавське сміття охоче прийняло політику офензиви на схід, котру Бельведер зробив підставою своєї міжнародної політики. Ласкавому сприйняттю як раз польської орієнтації українських емігрантів ми мусимо дякувати за поширення в нас у свій час безлічі банд, за пограбування й руйнацію цукроварень, за вбивства й насильства. Тарнів завжди був самим запеклим ворогом Харківів і Київів; міжнародні інтригани з табору імперіялізму велику частину своїх надій звязували з Тарновом. При всій своїй політичній нежиттєздатності Тарнів живе до наших днів як раз дякуючи цій своїй так потрібній для європейського капіталу запеклій ворожнечі до Харкова. Ворожнечею цією Тарнів тільки й виправдує своє існування.

Одним з центрів прямування еміграції був також Букарешт, де українська колонія не мала виразного політичного обличчя. Місія УНР з Мацієвичем, Дельвігом і Поплавським зрештою випустила з своїх рук керування долею українських вояків, інтернованих в Румунії з 1919 р., і воно перейшло до вишиванців.

¹⁾ Ще в березні 1919 р., посилаючи якусь частину на фронт проти поляків, Петлюра на мітингу в Козятині чи Жмеринці натхненно цитував шевченківське:

... «Кари ляхам, кари,
Кари страшної, щоб пекло
Тряслося і мліло!»...

3.

Переходячи до характеристики окремих угруповань еміграції, мусимо зупинитись у першу чергу на монархичних орієнтаціях. Великих з них, коли не рахувати диктатора Петрушевича з його урядом ЗУНР, діяльність і змагання котрого обмежуються лише Сх. Галичиною, було три: вишиванці, група Скоропадського й група Моркотуна.

Василь Вишиваний з'явився на політичній арені ще 1916 р., коли перед Габсбургською монархією повстало питання про можливість федеративного зв'язку окремих країн, що входили в неї. При новому розподілі австрійських земель малося на увазі й утворення Українського Королівства, і ця корона призначалася для Вільгельма Габсбурга, сина ерцгерцога Карла-Стефана. Майбутній король України з цієї нагоди назвав себе Василем, а українські полонені, до яких під час формування січових стрільців він був призначений за полковника, прозвали його Вишиваним за те, що він для популярності ходив у вишиваній сорочці. Претендент на український престол навчивсь української мови і навіть писав поганенькі вірші, які 1919 р. містила віденська «Воля».

В історії української контр-революції Вишиваний опинився лише 1920—1921 року, в зв'язку з очищенням української території од Петлюри, кримською катастрофою Врангеля і необхідністю для міжнародного імперіялізму шукати нових шляхів для повалення радянської влади. Серед безлічи тодішніх рятувателів з'явився і Василь Вишиваний.

На весні 1921 року великі капіталістичні кола Німеччини енергійно підтримували ідею утворення українського королівства з двома гетьманатами. Наказним гетьманом Наддністрянщини мусив бути Петрушевич, кандидатів же на гетьмана Наддніпрянського було кілька. Коли відпала кандидатура Скоропадського, як людини не популярної на Україні, велися переговори з Петлюрою і навіть з Омеляновичем-Павленком.

Маючи фінансову підтримку від німецьких і почасти англійських капіталістів, Вишиваний в партійному відношенні базувався на соціал-самостійниках, один з лідерів котрих Ол. Степаненко навіть видавав свою дочку за майбутнього короля (згодом сам Степаненко відмовився від цього). В 21—22 р.р. Вишиваний видавав у Відні тижневик «Соборна Україна», в № 10 котрого була вміщена стаття, що до певної міри з'ясовувала його політичну орієнтацію. Стаття розглядає відношення до українського питання з боку великих держав, котрі й поділяє на дві групи: вороги української державності, як прихильники єдиного державного організму Росії (Америка, Франція), і держави, котрі конкурують з попередніми й зацікавлені в роздрібленні Росії (Англія, Німеччина, Італія, Японія). На цю останню групу й орієнтується Вишиваний, захищаючи ідею «Соборної суверенної України».

Про соціальний характер вишиванства свідчать ймення його найблизчих співробітників: Бутенко, Полтавець-Остряниця, Степанківський, Лоський, Лотоцький—їхня ідеологія нічим не різниться від хліборобів-державників, а де-які з них навіть і були членами цієї партії, колишньої бази Скоропадщини.

Шукаючи політичної бази, Вишиваний в 21 р. зв'язував свої плани з реставраційною авантюрою Карла Габсбурга, а після її невдачі провадив переговори з баварським урядом Лерханфельда. Військова база Вишиваного—організована у Відні «Головна Управа вільного Козацтва», яка мала утворити на Угорщині концентраційний табор для об'єднання українських старшин, теж нічого не дала, і з початком 22 року Вишиваний переносить свою діяльність у Румунію, мавши ще од попередніх часів зв'язок з Гулим-Гуленком і, як родич, з королівським домом. Зворушила спілка: король, герцог і бандит!

Врангелівська преса в середині березня 22 року писала про переговори Вишиваного з румунським урядом що до видачі для вишиванської дивізії ген. Капустянського військового майна, яке дісталось Румунії після ліквідації в 19 р. Запорізького корпусу (19 важких гармат, 45 гавбиць, 137 легких гармат, 800 кулеметів і т. и.).

Уряд дав згоду на організацію Вишиваним єдиного табору для інтернованих українців в Оріяда-Маре всього на 8.500 чол., і асигнував йому 23 мільйони лей. Рівночасно з цим Вишиваний збалакався з Ватиканом, од якого одержав в березні 22 р. 30 тисяч італ. лір на пропаганду католицізму серед українства.

Після переговорів з угорськими легітимістами про спільну акцію Вишиваний в квітні-травні переїхав у Мюнхен, де зараз міститься центр міжнародної монархичної організації. Здається, там він перебуває й досі. Заснована ним Управа вільного Козацтва була використована де-ким з його співробітників при утворенні Українського Козачого Товариства, про яке далі. Сам Вишиваний особисто і тепер, і раніш не є якоюсь яскравою постаттю; правдивіше було б сказати, що він, подібно до Скоропадського 18 р., був ширмою для роботи авантюристів широкого розмаху, як Полтавець-Остряниця, Бутенко і т. и. Жодної небезпеки для України його плани до останнього часу не уявляли, як через брак живої сили (коли не рахувати румунської бази, яка зв'язана власними планами Румунії), так і тому, що ідею монархії навряд чи можна прищепити на Україні, навіть куркулеві, тим більш, що своєї партії Вишиваний не має, базуючись на окремих одиницях.

Зовсім в іншому стані перебуває Скоропадський. Не маючи ніколи ні таких великих коштів, як Вишиваний, ані такої амплітуди авантюриництва—од Мюнхена до Букарешта, од короля Карла до Гулого-Гуленка,—Скоропадський, проте, опирається на певні, з виразним обличчям політичні кола. Його базу складають хлібороби-державники, організація з центром в Берліні й філіями по окремих державах. Спочатку вся партія (союз) хліборобів-

державників перебувала в Берліні і лише в 1922 році їй пощастило поширити свою діяльність і на інші країни. Політичний напрям Скоропадського є досить відомий, так що тут говорити про його не доводиться. Варто лише перелічити окремі групи, що входять в сітку хліборобщини.

В Берліні на чолі хліборобського центру стоять Скоропис-Йолтуховський, Шемет і В. Леонтович—старі стовпи хліборобів, співробітники Скоропадського ще з часів гетьманщини (тут нема Бутенка й Полтавця, які перебігли до Василя). Вони складають «Раду присяжних Всеукраїнського союзу хліборобів». Союз хліборобів-державників в Відні має В. Ліпинського і Дм. Дорошенка; в Союз хліборобів-римокатоликів (Польща) входять граф Грохольський, Собанський, Подгорський; Союз хліборобів-власників у Румунії має на чолі М. Ханенка і графа Капниста. Є ще хліборобські організації в Естонії (інж. Потоцький), в Парижі—кн. Кочубей, в Константинополі—Родзянко і в Італії—граф. Бра-ницька і граф Тишкевич.

Бувши ворогами «демократичних» організацій, хлібороби досі в жодній авантурі участі не брали, чекаючи відповідного менту і організуючи свої сили.

Аби не зупиняться довго на політичному програмі українських монархістів, наведемо думку про їх Винниченка¹⁾.

... «Українські монархісти, поділяючись на різні «орієнтації», всі разом виявляють інтереси поміщицтва. (Цікаво, що майже всі національно-свідомі українці-поміщики,—а вони так нечисленні, що всіх їх можна на пальцях перерахувати,—належать до монархістичних груп. Ідеологами їх також є поміщики). Ціком природньо, що в інтересах поміщицької класи вони будують і всю державно-політичну національну концепцію...

... Головне в усіх програмах цих груп це: утворення такої української держави, яка забезпечувала б поміщицтву власність на землю й керівниче місце в державно-політичному житті»...

Розмір журнальної статті не дає змоги в подробицях схарактеризувати діяльність ще одного авантюриста з правого крила української еміграції—Моркотуна, організатора «Українського Політичного Комітету» в Парижі (грудень 1919 р.), «Великої Української Ложі Масонів «Нарцис», «Української Федеративно-Демократичної Партії», «Партії Молодої України». Постать Моркотуна, бувшого секретаря Скоропадського, потім денікинського агента в Криму, далі—прихильника Петлюри, потім—врангелівського федераліста і приятеля Бурцева і, нарешті—невдалого організатора української «Сменовеховщини» в Парижі, більш характерна для емігранського авантюриництва і політичного спекулянтства, ніж який-небудь Полтавець, Саліковський чи сам Петлюра. Безпардонна нахабність Моркотуна задурила голови навіть французьким політикам. З груп української еміграції де-який контакт з Морко-

¹⁾ В. Винниченко. «Єдиний революційно-демократичний національний фронт».—«Нова Україна» № 1, 1923 р., стор. 65.

туном додержували, очевидно, і хлібороби-державники, бо серед діячів «Політичного Комітету», поруч з Моркотуном, Цитовичем, Могилянським і Вишневським знаходимо й ім'я кн. Василя Кочубея, бувшого ад'ютанта Скоропадського і представника хліборобів у Парижі. Про сучасну діяльність Моркотуна відомостів нема.

Ще кілька слів про «Віденську Директорію» і «Комітет Національної України». 9 грудня 21 р. Андрієвський, Макаренко і Швець видали в Відні декларацію про перехід до їх верховної влади УНР, бо вони, як члени Директорії, на те уповноважені Трудовим Конгресом. Петлюра відповів на це офіційним комунікатом 16 січня 22 р., де заявив, що члени Директорії в час героїчної боротьби втікли з України і тому повноважність перейшла до його, про що своєчасно і був виданий закон. За «Віденською Директорією» ніхто не пішов, існує вона й досі і, з останніх відомостей, провадить якісь переговори з Петрушевичем про спільну акцію. Петлюра, як і раніш, видає «закони» іменем Директорії.

«Політичний Комітет Національної України» виникнув в Відні теж в кінці 21 року і довгий час був цілком таємничою організацією. Комітет видавав газету «Україна» українською та французькою мовою, в перших числах якої члени Директорії Макаренко, Петрушевич і Швець були оголошені зрадниками, Петлюра й Вишиваний виведені в фейлетонах, попало й більшовикам і німцям. Самий Комітет, як зазначалося в газеті, існує при «Ставці Головного Штабу Українського Народнього Повстанського війська», а газета його складала дифірамби повстанцям, Франції й Польщі. Як і з «Директорією», справа скінчилася пухом. «Ставка», очевидно, далі певної кав'ярні на Пратері своєї діяльності не поширювала, а весь Комітет, як виявилось, був організований польським агентом Хорватом на гроші французького посольства в Польщі і мав якийсь зв'язок з Моркотуном.

І «Директорія» і «Комітет», налякавши власника патенту на врятування України С. Петлюру, вмерли природною смертю, вписавши ще одну сторінку, на цей раз не криваву, лише гумористичну, в книгу авантурницьких походжень української еміграції.

4.

Політику петлюрівщини, офіційно—УНР, не робили ті партії, що стояли на їх платформі. Навпаки: петлюрівщина робила політику цих «партій», цих усіх «трудових об'єднань» та «спілок військових інвалідів». С. Петлюра з хистом справжнього диктатора спромігся підкорити собі всяке виявлення громадської чи політичної думки на тій території, де він перебуває, і в Польщі зараз серед української еміграції є тільки одна орієнтація—на УНР. І тому всі хитання УНР характеризують собою і хитання її політичних партій, які спільно йшли за політикою уряду.

А ця політика була, звичайно, політикою хитань: 18 р. Петлюра приводить німців, 20 р.—він їхній ворог; 19 р. УНР воює з поляками, 20—здає їм зброю і підписує з ними договори.

Один з петлюрівських дипломатів, радник посольства УНР в Берліні Смаль-Стоцький, так характеризує петлюрівську політику:

... «Українська закордонна політика виказала вже ясно той дефект, що вона із молодечою нерозважливістю кидається то в ті, то в інші обійми, ставлячи все на якусь комбінацію і завсідги сподіваючись якогось чуда. Так було і з німцями, і з Францією та Парижем... У нас і в політиці панують льозунги фрази»... ¹⁾.

Як бачимо, «дефект» політики УНР полягає в киданні «то в ті, то в інші обійми»... Дефект — це обережно сказано. Історія знає інші слова для такого запроданства. Не дурно Петлюру називали «інтернаціоналістом» — продавав він Україну не одній якій державі, а трохи не цілій Європі.

В які ж обійми кидалася політика УНР? Петлюрівський дипломат їх ретельно перелічує:

«Через характер миру була Україна зтягнена у політичні пляни Німеччини і весь дальший час є вивопнений комбінаціями виключно із орієнтацією на Німеччину.

Як Німеччина повалилась, то Україна мала вибір межі Більшовиками та Антантою. Український уряд, не орієнтуючись цілком у ситуації, повернув цілком у сторону Франції. Це не дало ніякої сенської допомоги для державного будівництва України і оборони перед більшовизмом.

Дальша політика України займалась пляном через сусідів, які були членами Антанти, зацікавити саму Антанту що до України. Такою комбінацією посередників була польсько-румунська орієнтація, в котру втягли і Чехо-Словаків.

В новітній часі виступила в українській політиці нова орієнтація, котра хоче поставити долю України на англійсько-німецьку базу.

Це є перегляд політичних комбінацій, якими руководились українські урядові кола у закордонній політиці, із виїмком Деникінської, бо вона не має нічого спільного із думкою самостійної української держави.

Українські громадські кола обертались у своїх політичних міркуваннях у тих самих рямах. Тільки у найновітній часі чим раз більше скріпляється орієнтація на більшовизм, котру одиниці вже давно заступали, і котра тепер, хто знає, чи не зробиться пануючою».

І кількома рядками далі Смаль-Стоцький дає ключ до розкриття таємниці, чому ж власне петлюрівщина й слідом за нею її політичні партії пережили стільки хитань. Петлюрівські політики не соромилися протиріч в орієнтаціях, вибирали, де краще, де більше дадуть, і чекали завжди відповідного менту... А тоді — ставили все на одну комбінацію». Слово Смаль-Стоцькому:

«Як ставиться хтось до будь-якої із вичислених політичних комбінацій, це залежить від рішення основного питання: чи судьба та майбутність України зв'язується із світовою революцією чи із світовою реакцією.

¹⁾ Доклад про політичні орієнтації закордонної політики УНР, предложений послу УНР в Німеччині М. Поршу дня 29/I 1920 р.».

Коли хтось стоїть на становищі, що нам багатько більше очікувати ще від розвитку революції, яка повалить імперіалізм Поляків та Румун і доведе нашу справу до перемоги, той мусить орієнтуватись на більшовизм. Оцю орієнтацію можна незвичайно сильно та переконуюче із національними та соціальними аргументами умотивувати і вона є рішуче одна з найліпше обоснованих комбінацій нашої політики.

Але коли хтось заступає думку, що вкінці таки запанує світова реакція і що з тієї причини треба мати зв'язок із її факторами, то той мусить рішитись на протилежну орієнтацію. У цьому напрямкові були всі дотеперішні комбінації закордонної політики Української Народньої Республіки.

В той час, коли більшовицькій орієнтації не можна відмовити певної переконуючої сили і вона є мислима, то цього про інші комбінації сказати не можна, бо вони не видержують перед річевою критикою.

Ото ж зараз поставлено на реакцію, а не на революцію... Але Петлюра, як хоче, може поставити і на революцію...

Перейшовши з військом в листопаді 1920 р. на польську територію Петлюра й досі залишається там, хоча польський уряд офіційно заперечує факт існування міністерств УНР в Тарнові. Скоротивши штати урядовців, більшість з яких взагалі розбіглась через невиплату утримання, закривши де-які міністерства, як шляхів, сповідань, Петлюра займається виключно зміцненням живого таборового фонду та шуканням чергової орієнтації. Невдача авантури Тютюнника та кінець бандитизму на Україні відбилися й на активності петлюрівщини.

За час перебування на території Польщі петлюрівський кабінет, як кожному пристойному кабінетові належить, переніс кілька криз. Після переходу в Польщу есефівсько-есдеківський кабінет Прокоповича (з Саліковським, Ніковським, Мазепою, Безпалком) був замінений енерівським кабінетом Пилипчука. Крім невдалої організації тютюнниківського наскоку, цей кабінет уславився ще величезними внутрішніми скандалами. Напр., ген. Удовиченко викликав Ніковського на дуель, а ген. Павленко побив міністра Ковалевського, лідера урядової партії н.-р.¹⁾

В січні 22 р. прийшов кабінет А. Лівичького з Токаржевським (зак. справ), Морозовським (вн. справ), Чижевським (фінанс.); «кабінет» існує і до цього часу.

В цитованій уже статті Винниченко так характеризує сучасну петлюрівщину:

... «Антидемократична, реакційна група є так звані «петлюрівці». Це—переважно прихильники військової диктатури (отаманії). Формально, декларативно—вони мають загальні гасла й демократії й республіки. Але практика сеї групи, всі політичні методи та тенденції її стоять у яскравому протиріччю з елементарними вимогами демократії. Узурпаційний, безвідповідальний і авантюристичний характер сеї течії роблять її нічим не відмінною від усякої реакційної, антидемократичної групи...

¹⁾ Резолюція Сел-Парламент. Союзу з 8. 11. 21 (Соборна Україна 29. 12. 22).

Давно стративши всякий зв'язок із дійсними урядами УНР, цілком одірвавшись од усяких політичних партій і тих народніх верств, що їх представляють ці партії, петлюрівщина все ж таки провадить далі свою смішну й жалюгідну комедію «урядування»...

Але петлюрівщина ще живе, хоча й жевріє. Життєву силу її складають антирадянська політика Польщі й Франції та відсутність у інших політичних угруповань еміграції організаційного центру. По суті ж і політичній вазі петлюрівщина зо всіма її партіями й союзами зішла на нівець ¹⁾.

5.

На початку 1921 р. українські есери в Празі покололися на дві групи: Закордонної делегації й Закордонного комітету. Грушевський, Шраг, Чечель, Жуківський, прийнявши владу рад, як принцип, опинилися в меншості; більшість «партії», яка взагалі налічувала тоді не більш 60 чоловік, до того ж роспиленіх по 5 центрах Європи, пішла за Микитою Шаповалом. Грушевський виключив Шаповала з партії, а Шаповал—Грушевського. Почалася звичайна партійна колотнеча, особливо характерна для есерівщини. Майже тоді покололися й есдеки.

Винниченко, який тоді розвів шалену агітацію проти радянського уряду, використовуючи свої вражіння від поїздки на Україну, устряв у цю колотнечу, запропонувавши консолідацію українських партій. Час був слушний. 20 квітня припинила своє існування Всеукраїнська Національна Рада в Відні через вихід галицької фракції, викликаний прийняттям Андрієвським і Макаренком польської орієнтації. На початку травня ліквідувалася й Рада Республіки в Тарнові (з наказу польського уряду, бо Ризський договір, ратифікований 29 квітня, не дозволяв існування «державних» установ УНР на території Польщі). Сили еміграції розбилися. «Дужчі сили порвали зв'язки й розбили українство на ряд дрібних угруповань, нічим не пов'язаних між собою»,—писав Винниченко.

¹⁾ Щоби схарактеризувати, яку політичну працю веде найміцніша з цих організацій — «Всеукраїнська Спілка Військових Інвалідів УНР», наведемо витяг з її циркуляра — річного справоздання (18 січня 22 р. № 532), уміщеного в № 107 «Нашого життя» з 20.2.22:

«Отже, Центральне Правління має за шану повідомити всіх п. п. Членів Спілки, що зроблено дуже багато; звичайно, результатів поки що від всіх нема, але де-які вже є. Зроблено те, що майже вся Європа знає про існування Інвалідів Української Народньої Республіки. Написано відношення в місяці жовтні 1921 р. до Центральних Спілок Військових Інвалідів всіх Держав. Також написано до Міжнародового Червоного Хреста в справі прийняття наших інвалідів під захист Міжнародового Червоного Хреста. Написано до всіх благодійних українських установ в Америці, написано до всіх наших українських організацій, що перебувають в різних державах. Написано до всіх наших послів за кордоном; написано до всіх організацій благодійних за кордоном, які перебувають в Річпосполитій Польській, та написано всім організаціям українським, перебуваючим на еміграції за кордоном.»

Висунута Винниченком ідея Революційно-Комуністичного Союзу з УКП, С.-Д. і С.-Р., як думка про консолідацію взагалі, була підхоплена правою групою есдеків, якій і допомогла на деякий час захопити до своїх рук політичну гегемонію над «соціалістичною» частиною еміграції. В кінці вересня 1921 р. був організований Республікансько-Демократичний Союз, що своєю структурою й завданням нагадував організований 1918 р. «Український Національний Союз». В склад Р.-Д. Союзу увійшли: с.-д., с.-р., с.-ф., і н.-р., також представники професійних організацій, себ-то більшість організацій, що складали Раду Республіки. Звичайно, Винниченко участі в новому об'єднанні не взяв, бо ця консолідація до його ідеї подібною не була. Чільну роль в Р.-Д. Союзі відігравали Мазепа, Безпалко, Феденко.

Ліва частина есдеків утворила в Відні і свою базу, і консолідація разом перетворилася в боротьбу між окремими партіями. 20 листопада 1921 р. заснувався «Український Громадянський Комітет допомоги емігрантам в Австрії» на чолі з Матюшенком, Галаганом, Нянчуром і Гольдельманом. В комітет увійшли також б. с.-р. Кедровський ¹⁾, ідеолог гетьманщини В. Ліпинський, Ю. Бачинський, б. посол в Вашингтоні. Ліві есдеки об'єднали в своїй організації реакцію всіх напрямків.

Трохи раніш був організований Громадський Комітет М. Шаповала в Празі, з участю Григоріва, Мицюка, Грицяя, Ржепецького. Віденський Комітет, з метою розкладу Революційно-Демократичного Союзу, почав переговори з Празьким про спільну акцію і зрештою переїхав до Праги. Президія об'єданого Громадського Комітету в Празі складається зараз з Шаповала, Матюшенка і Григоріва; Р.-Д. Союз фактично не існує. Так скінчилася спроба першої консолідації української еміграції.

Невдача Тютюнниківської авантури й наближення Генуїської конференції поставили перед еміграцією знову питання про консолідацію. Нове об'єднання повинно було проходити під знаком спільної національної платформи. Формою об'єднання мусив бути Український Національний Конгрес, на якому з'явилися б усі політичні антирадянські угруповання від Мазуренка до Скоропадського. Думка про об'єднання походила з польсько-петлюрівських кол. Зібравшись 21 лютого 21 р. в Відні, «Конгрес» в складі 21 повноважних членів і 55 з дорадчим голосом засідав 5 день і випустив декларацію «До народів держав світу», написану звичайним стилем петлюрівських нот про московську окупацію. Конгрес обрав виконком в складі Кедровського, Віленського, Плевака, Чижевського й Галагана і делегатів на Генуїську конференцію (Мазепа, Кедровський і ин.), які туди, звичайно, допущені не були. Тим справа конгресу й кінчилася.

¹⁾ У свій час, 27 січня 1918 р., Кедровський був, у числі 10 членів лівої частини есерівської фракції Центр. Ради, заарештований Ковенком у помешканні Ради.

Нова консолідація прийшла до того ж кінця, що й попередня. Така ж доля, очевидно, чекає й найновішу спробу—Винниченко-Шаповал.

7.

Історію української еміграції ще не написано. Це мусила б бути книжка з найганебнішими для неї сторінками, бо ніколи ще в історії жодний нарід не розпродавали так його «вождів», як український; за закликком «демократії» приходили на Вкраїну за для її «врятування» німці, поляки, греки, французи; коли б не зміна політичної ситуації в Європі, очевидно, ще низка націй була б закликавана демократами все з тією самою святою метою, рятуння України. Після Генуїської конференції надалі зрадництво вождів демократії, викинутих революцією за межі «батьківщини», зробилося зайвим, бо всі мрії про інтервенцію довелося залишити. Коли б не це, справа рятуння України ще б досі вважалася справою кожного народу Європи, лишень не українського робітництва й селянства. І вакханалії проїдання по ресторациях Європи награваного добра — трофеїв погромів і евакуацій, і плазунське жебрацтво по почекальнях міністеріальних урядовців усієї Європи, і небувалий бруд внутрішньої гризанини, серед якої так цинічно лунали раз-у-раз смішні слова про згоду й консолідацію, і ріки крови, проллятої на Вкраїні за допомогою еміграційних політиканів, і щоденний перехід до нових обіймів од німця до румуна,¹⁾—все це мусить одійти в минуле. Не встають трупи і не відродити програної безнадійно справи Винниченко-Шаповалам, з лівого боку, й Петлюрам—з правого.

А що справа дійсно програна, свідчить поступове зменшення кадрів еміграції. Частіш і частіш прозрівають сліпці, менш і менш залишається закордоном України тих, кому зараз даються широкі можливості прикласти й своїх рук до будівничої роботи на ній. Еміграція тримається тільки запеклими, безнадійними негідниками й авантюристами, і цій купці людців недовго вже дурити темних і сліпих. Тане гарматне м'ясо по таборах, «роспиляється» жива сила.

Тут не слід проходити мимо ще двох останніх спроб гальванізувати труп еміграції. Одна—це утворення «Українського Національного Козацького Товариства»—союзу українських фашистів, реставраторів козацької слави, так би мовити,—лицарського ордену²⁾, який видає й свій орган «Український козак» (в Мюнхені). Наголов газети прикрашено фашистським знаком—

¹⁾ В фейлетоні „В омуте авантюризма“ («Коммунист» 13. VI) я наводив лист петлюрівського міністерства закордонних справ до Посольства в Берліні в справі нав'язання економічних зносин України (якої?) з... Японією. Лист датовано 10. 11. 21 р. і підписано Ніковським.

²⁾ „Групування козацтва біля статута У. К. Т-ва, як біля козацького лицарського ордену“—так записано в протоколах наради Омеляновича-Павленка, ген. Зелінського й Павлюка в Гданську 3/VIII 22 р.

свастикою, в середині котрої красується козак з рушницею і уєнерівська дуля-герб. Програм УНКТ: національна держава, диктатура, православна віра, союз чорноморських держав. Очевидно, УНКТ збирається об'єднати монархічні групи еміграції, бо передова № 1 «Укр. Козака» за лютий 23 р. каже:

... «переходячи до розвою нашої діяльності, ми, яко націоналісти поминаючи партійність, пробували об'єднати нашу працю з хліборобами державниками, з групою Вишиваного і навіть пробували досягнути порозуміння і стати до допомоги урядові УНР.

Але, на жаль, в усіх трьох групах ми спіткали одно ж і тож: що праця базується більш на особі, ніж на ідеї, що одночасно творить монополію фаворита, а тим розводить партійність і викликає боротьбу, замість об'єднання, в середині самої організації».

Друга спроба—петлюрівська. Щоби піднести свій авторитет розгублений під час мандрівок від одної орієнтації до другої, та забезпечити себе підтримкою бурхливого моря еміграційних угруповань, Петлюра скликає в Варшаві з'їзд емігрантів Польщі. З'їзд ніби-то не має політичних завдань (інакше полякам, незручно було б дозволити його); але цілком зрозумілим є, що він має метою зробити облік емігранських сил і поміркувати, що саме може еміграція пред'явити на випадок, коли б зараз який хазяїн (а хазяїв у неї було й є багато) покликав її до роботи. І не дурно польська преса почала шалено сіяти звістки про поширення бандитизму на Україні, про евакуацію Одеси й т. и.—і це в мент повного спокою на Україні. Хтось щось готує—і мацається грунт, робиться смотр.

Та коли пригадати наведену коротку історію попередніх таких самих спроб, то нема чого довго міркувати над наслідками ще двох нових. Ні у фашистів з оселедцями, ні в невгомного Петлюри з його паперовим урядом ґрунту жодного нема; давно його вибито с-під їхніх ніг. Хай зараз ще передчасно говорити про політичну смерть еміграції; але там, за кордоном, прозрівають останні сліпці, а тут, на Україні—зростає нова українська демократія, демократія радянська...

БЕРГЛЕР.

Фашизм—наймане військо контр-революції.

Світова війна скинула цілий ряд могутніх держав—Німеччину, Австро-Угорщину, з їхньої гордої височини. Пануючі династії вигнано, гнилі установи скасовано, буржуазну «демократію» усталено. Пролетаріят цих країн, в той час під проводом соціал-демократії, ні в якому разі не використав цього повного знесилля пануючих класів і не скористувався цією нагодою, щоб знищити капіталізм. Навпаки, він дав себе задовольнити парюю «соціалістичних» законів і потерпів, що його керовники ввійшли в коаліцію з його соціальним класовим ворогом. *Дрібна буржуазія*—студент, урядовець, дрібний підприємець, що аж до кінця війни захоплювалась націоналістичними фразами, цим фактом військової катастрофи, була цілком дезорганізована, цілком доведена до розпаду. До її ідейного розпаду приєдналися ще матеріальні злидні. В настрої темного відчаю продовжували ці люди своє нищення, злісні, безсилі, апатичні. Але пролетаріят, повний почуття могутності, жив, загіпнотизований соціал-демократичними фразами про чудові «демократичні» часи, що «обов'язково» мають прийти.

Отake було становище в переможених державах. Поміж самими державами переможцями малося *дві групи*: ті, що від перемоги над середніми державами були порівнюуючо задоволені—Англія, Франція та Америка, щоб згадувати тільки про великі держави, й, крім того, ще друга група, що сподівались собі від перемоги далеко більших здобутків, ніж вона їм в дійсності подарувала, отже перш за все *Італія*. Італія між иншим вела війну через те, що розглядала Балкани, як свою природню сферу поширення, і через те, що там їй постійно стояла на перешкоді Австрія. Наслідком війни вона придбала в цій країні зовсім мало. Адже ж замість Австрії, мішанини народів, побачила вона тут проти себе королівство Південну-Славію, яке не можна було більш, як це робилось відносно Австрії, проголошувати чужинцем, хапуном, якому нема чого втручатися до Балкан. Дальшим наслідком війни для Італії було те, що вона майже зовсім віддала тубільцям Триполіс, що вона придбала ціною таких втрат і в

грошах, і людськими життями, й лише тепер пробує Мусоліні знов приборати до рук цю країну. Репараційна платня, що одержує Італія, дуже мала, річова данина мінімальна. До цього приєднується ще вічний привид військового боргу Америці, що висить над її головою, мов Домоклів меч. Хоч і як фантастично це може здатися, борг Італії Америці досягає величини репараційних вимог Антанти до Німеччини! І Італію примушено буде платити. Про це вже подбають американські капіталісти.

Через ці причини не дивно, що італійська ліра безперервно падала,—що тут, як в колишніх середніх державах, *дрібна буржуазія* в своєму життєвому становищі пригнічувалась, пролетаризувалась. Цей факт і одночасно піднесення пролетарського руху привели дрібно-буржуазні шари до *рук контр-революції*. Для дрібної буржуазії не було ніякого руху наперед: вона дивилась на рух наперед ворожо, повна зненависти, бо ж він належав зневажаєному, «брудному», «неосвіченому» робітникові. Отже для розгублених людей лишались лише взаємні докори, спогади про минуле та скарги на прокляті часи. Діяльні з них до цього всього приєднали надзвичайно *активну ворожнечу до робітників*—яка є *основним зерном фашизму*. На цій дрібній буржуазії дійсно таки можна, як на чистій культурі, вивчати старий революційний досвід, що зубожіння людей само по собі ще далеко не є зброєю для революційної акції. З факту зубожіння можуть ті, що постраждали, зробити досить різні висновки. Вони можуть, наприклад, визнати, що й їх так само визискує капіталізм, як і робітників, коли він користується їми, яко наймитами, проти робітників і пробує використати одних проти других. Ті, що так гадають, звернуться до пролетарської партії. Або: пролетаризовані урядовці, офіцери, студенти та дрібні міщане відчаюються в сучасності й тримаються за свої *ідеали довійськового часу*, коли вони все ж були «кращими людьми», а це визначає *практично зробитись фашистом*.

Отже першою відзнакою фашизму було б: *фашизм є дрібно-буржуазний рух*. Він зроджений *активною ворожнечою до робітництва* й раз-у-раз *плекається пролетаризуванням шарів дрібно-буржуазного суспільства*. Другою відзнакою був би той факт, що він повстає переважно в тих країнах, що не задоволені наслідками війни—у *переможених та пірових переможців*. Отже із зубожінням дрібної буржуазії фашизм безпосередньо зв'язаний. Також це є причиною, чому в Англії, Франції та Америці, де ця пролетаризація дрібної буржуазії не відбулася, справжнього фашизму немає. (Американські Ку-Ку-Клани зовсім щось інше: їхня вістря направлена перш за все проти негрів).

Раз ми візьмемо це на увагу, ми легко зрозуміємо ті гасла й заклики, з якими провадять свою діяльність фашисти (вони звуть себе різно, зважаючи на країну, де вони виступають: в Італії «фашисти», в Німеччині «*іакенкревцлери*», в Угорщині «*пробуджені мад'яри*», в Австрії «*фронтові борці*», «*захисники*

своєї хати» та «союзи самооборони»). Це типові дрібно-буржуазні гасла: *антисемітизм, націоналізм, зненависть до робітників.* Звичайно: всі ці гасла належать, само собою зрозуміло, й до озброєння великої буржуазії, яка їх добре використовує. Ріжниця полягає лише в тому, що велика буржуазія користується цими гаслами в політичних та економічних боях, саме як гаслами, якими вона обробляє свої справи, в той час як дрібна буржуазія вважає ці гасла не за те, чим вони в дійсності є, а за євангелію, в яку вона вірить. Або інакше кажучи: для великої буржуазії вони є засобом для досягнення мети, для дрібної буржуазії вони—сама мета.

Ці три гасла фашизму можна знайти в меншій чи більшій мірі в усіх фашистських партіях. Правда, разом з іншими другорядними явищами, напр., «героїчними» військовими спогадами, захопленням романтичними пригодами, небажанням виходити знову в нормальне щоденне життя й т. и., й т. и., вони утворюють неподільне ціле. *Хто антисеміт, націоналіст та ворог робітників, той необхідно мусить поєднатись на життя й смерть з усім, що тягне назад, що реакційне.* Через це фашисти всіх країн—захоплені монархісти (тільки італійські фашисти мають республіканські юнацькі гріхи; про це потім). І не те, щоб вони якраз хапались за полу якогось коронованого дурня, особа для них досить байдужа річ (так, напр., «Пробуджені Мад'яри» що тижня пропонують нового кандидата на трон), добродіям важливий тільки монархичний принцип, бо вони знають напевно, що тільки монархія, з її військом та бюрократією, приведе остаточне здійснення їхніх вимог. Далі, через те, що фашисти з необхідністю мусять звязувати себе з усім реакційним, вони добрі приятелі й союзники церкви—цієї найреакційнішої сили на землі.

З цим звязане їхнє антисемітичне погромне цькування (головним чином в Німеччині, Австрії та Угорщині). Всі проблеми вони граючись розв'язують гаслом: *в усіх нещастях світу винні євреї.* Але при цьому вони добре вміють робити різницю між багатими та вбогими євреями. Від багатих єврейських банкірів, біржових лихварів та шахермахерів вони беруть гроші задля своїх чистих завдань, а бідних вони пиріщать батогами або вбивають. Коли, напр., цими днями вмер єврей Манфред Вейс, найбільший угорський постачник, угорський Мусоліні Хорті вихвалив його на всі лади, яко героя, патріота й добродія. Це відбулося в той самий час, коли по в'язницях та по таборах інтернованих страждали тисячі Weiss Kermational'ів, хоч вони справді не є міліярдерами.

При розгляді ідейного джерела фашизму не слід забувати однієї обставини, що грає рішачу роль: *фашизм дає своїм прихильникам добрий прибуток.* Позаяк ми з часів Маркса знаємо, що не свідомість людини означає її матеріальне буття, а навпаки матеріальне становище означає свідомість, то ми

зможемо як слід оцінити цей фактор. Велика буржуазія, трусячись перед наступом пролетаріату, підтримує фашистські кадри усіма засобами, подарунками мільярдів, постійними субвенціями, посадами та урядами. В різних країнах виплачується регулярна платня «активним фашистам». Хоч справді головний засіб принади полягає в тому, що цим людям обіцяють золоті гори в разі перемоги фашистів. Ось, щоб навести лише один приклад: в Італії активні фашисти в формі організації для оборони були найняті державою. Подробиці про це будуть далі.

Але для того, щоб задовольнити не тільки шлунок, дбають також і про змагання своїх прихильників до влади. Фашизм повстає там, де перед розхитаною війною буржуазією стоїть пролетаріат, який знаходиться в стані піднесення, отже в країнах, в яких державна влада слаба. Фашисти почувають себе покликаними кинутись у цю брешу, щоб, як вони кажуть, «допомогти державі в важку хвилину». Це практично відбувається так, що вони, озброєні револьверами, дрюками та багнетами, кидаються на робітників і саме тільки там, де вони мають перевагу більшості.

Ми досі змальовували фашизм таким, яким він відбивається в головах його безпосередніх прихильників. Але інша річ, звичайно, що собі при цьому гадає дрібний міщанин, який його утворює, й що з нього робить велика буржуазія, яка його підтримує. Для великої буржуазії фашизм є ніщо інше, як ватага наймитів, що має завданням дати їй дешевих та покірних робітників для її фабрик, лісової та цукрової промисловості. За це вона його оплачує, за це вона його підтримує. Метою великої буржуазії є пролетаріат, що стояв би під батоном фашистів, і цю вона сподівається досягти за допомогою декласованої дрібної буржуазії—фашистів.

Як що питають про методи фашистської боротьби, то, вони ясно й недвозначно усталені. Починається з підбурювання по корчмах, переходить до зривання зібрань супротивників, потім вступає в діло аумовий батій, щоб дійти инколи при нагоді до вбивства окремих робітників. Далі слідує обов'язкова масова різанина та стрілянина робітників, зв'язана зі спалюванням всіх робітничих притулків та бірж праці. Це все «підготовлююча діяльність». Те що слідує далі легко зрозуміти: мілітаризація виробництва, шибениця, табори інтернованих, позбавлення політичних прав і таке інше.

Після цих вступних уваг виберемо собі з великого числа районів фашистської діяльності якийсь один, щоб на ньому упевнитись в правдивості наших тверджень. Задля цього беремо італійський фашизм, бо ж він як раз уявляє з себе його квінт-есенцію й досягнув найвищого розвитку.

Італія була перед війною країною з невеликими багатствами. Її сільське господарство було в занепаді, широкі площі її ріллів погано оброблялись. Індустрії не вистачало рудів та сирових матеріалів. Від самого лише припливу чужинців, що приносив

у країну порядні суми грошей, маси жити не могли. І таким чином мусили що-року сотні тисяч мандрувати за кордон, щоб там заробляти свій хліб. При всіх прокладаннях вулиць та доріг всіх країн Європи й Америки були зайняті невибагливі італійські мандрівні робітники. Так тяглося аж до війни. З її початком припинилась праця мандрівних італійських робітників і з того часу не набула більш великого розміру. Але країна після війни була так само бідною, як і перед війною, ба навіть біднішою, бо жахливий економічний занепад всіх країн Європи позбавив також і Італію її багатств. Робітничий рух цієї країни в протилежність соціал-демократичним партіям інших європейських країн зумів також і за час війни утримати високу свою інтернаціональну честь: він не підпав націоналістичній фразі. Проте, після війни, коли питання соціальної революції зробилось актуальним та пекучим, *старі привідці* італійського пролетаріату виявились почасти як *реформісти чистої води*, почасти як *мрійники пацифісти* в найгіршому значінні цього слова. Керовники *професійною руху* в Італії також ставали на перешкоді, *підтинали нош революції*, практично, отже, були спільниками капіталу. Величне та варте подиву революційне поривання, що корінилось у масах, систематично виганялось, виривалось з корінем, отруювалось, топталось. Найобурюючий приклад соціал-реформістичної зради — це, певно, історія *захоплення фабрик в Італії* в році 1920, коли італійські робітники сміливо й рішуче перейшли у наступ, захопили фабрики й почали здійснювати свою владу. Буржуазія мусить бути вдячною лише тертим дойдам, *професійним керівникам*, Д'Арагону, Тревесу, Модильяні й старому лисові Туреті, які проти волі робітництва негайно сіли зі знесиленням урядом за стіл для переговорів. Рух цей було загальмовано та розведено водою. Ця зрада дуже ослабила робітничий рух і надала великої сили дрібній буржуазії, що організовувалась у фаші (загони). Буржуазія, що дріжала перед пролетаріатом, дала до розпорядження *Мусоліні*, провідника фашистів, величезні суми для організації його когорт. *Дійсний підйом банд Мусоліні датує з загалмування, захоплення фабрик.*

Одно міністерство за другим приходило й швидко після того шезало з поверхні: ні одне не могло подолати внутрішніх труднощів. *Фашизм* зміцнішав і на втіху та радість буржуазії зробився *державою в державі*. Внутрішній конфлікт полягав у тому, що уряд був безсилим супроти фашизму й примушений був бездіяльно дивитись, як він сам з кожним днем тратив владу й робився посміховиськом. Бо ж одвертий виступ проти фашистів мав би своєю передумовою їхнє обеззброєння, й тоді буржуазія, позбавлена її останньої опори, була б безсилою супроти пролетаріату. Уряд, як кожний капіталістичний уряд, почувавчи себе *виконавчим органом буржуазії*, не міг же виступати проти фашистів озброєних і виставлених на гроші тієї ж буржуазії, без того, щоб гостро не пошкодити своїм власним класовим інтересам.

Те, чого тільки домагався «демократичний уряд», це було звести фашистський терор на «нормальний шлях», це було бажання підтримати «демократію», хоча б для вигляду. Єдина різниця між капіталістичним урядом та фашистами полягає у тому, що уряд був тою погляду, що „демократії“, ц.-т. захованої диктатури буржуазії, досить щоб утримувати долі пролетаріят, в той час як фашисти виступили за відкриту капіталістичну диктатуру без жадних демократичних оздоблень. Але в цьому уряд і фашисти були одностайні, що треба скрутити й позбавити прав пролетаріят: змагання йшло не за принцип, але тільки за методу.

Так стояли справи, коли голова міністрів Факта в кінці липня 1922 р. мусив уступити зі свого посту, бо для партії правлячої більшості несподівано зробилось ясно, що кабінет не стояв на висоті супроти заплутаності внутрішнього становища. Два тижні пізніше, коли заколот зробився далеко дужчим і більш загрожуючим, повернувся той же Факта знову до уряду й дістав у тім самім парламенті, що тільки що вважав його нездатним, постанову про довір'я. Вже в цьому випадкові виявила себе вся безпорадність та смішність тодішньої італійської політики. Це хитання зробилось тим недоладнішим, що Факта уступив власне через те, що його покинула його власна більшість, через те, що відійшли клерикальна та ліберальна фракції. Ці партії дійсно мали в розпорядженні більшість, якої було досить, щоб скинути уряд, але виявили себе нездатними створити нове міністерство. Боротьба фракцій скінчилась поверненням Факта. Але між першим та другим мініструванням Факта лежав генеральний страйк робітників проти фашистського терору, лежало нелюдське лютування фашистських банд. Вже тоді країна була у повній владі фашистських насильств. Наведемо лише декілька прикладів: Міські управи Мілану та Ліворно були захоплені озброєними загонами, при чому уряд не зробив навіть спроби стати цьому на перешкоді. Робітничі камери праці Павії, Падуї, Флоренції, Віджеванда й тисячів маленьких містечок були спалені, а також професійні будинки залізничників в Генуї, Сампердарані, Анконі, Спеції. В Ліворно фашисти збройно ввірвалися у мешкання робітничих уповноважених і розстрілювали на кою тільки натрапляли. Характерною вже тоді була позиція буржуазної преси. Ось як писав, напр., реакційний «Масаджеро»: «Удосвіта фашистські післані Гай та Косі з численими загонами захопили місто Анкону». І в такому військовому стилі розповідаються геройські подвиги вбивців: фашисти захоплюють місто, беруть до рук міські управління, мобілізують своїх прихильників і т. и. Проголошений загальний страйк протесту довів, одначе, що частини безробітних віддають себе на штрайкбрехерську службу, явище, яке для дальшого розвитку фашизму мало рішуче значіння. Ще раз: все це відоривалось в середині липня 1922, отже за три місяці перед остаточною перемогою фашистів. Боротьба

фашистів з загальним страйком вперше виявила ту особливість, що згодом зробилась найхарактернішою відзнакою руху: *пересування фашистських загонів з одного місця до другого*. Так, напр., цими днями ззовні стяглося до Генуї 7600 фашистів. При цьому був заборонений автомобільний рух по державних шляхах, так само як і прилюдні зібрання. А фашисти звичайно збиралися прилюдно, були цілком озброєні, мали грузовики, й ніхто не зайняв їх і пальцем.

Отже становище було таким, що фашисти на практиці вже тоді були панами становища. *Білий терор* панував безмежно. Жахливі дописи про фашистські «карні експедиції» та вбивства зробились в італійській пресі такими щоденними, що читач газет ледве ще витрачав свою увагу на ці події, що реєструвались в буржуазній пресі під такою невинною назвою, як «Про боротьбу партій». Можна цілком певно сказати, що в 1922 році ні одне місто, жадне містечко північної Італії не лишилось помилуванням від фашистських вбивців та паліїв. Бо ж уся сила патріотичних та національних свят, роковин, процесій не мала по загальному переконанню іншого завдання, ніж «розбуркати національну свідомість» і «підняти її проти крамольних елементів», ц.-т. спровокувати за всяку ціну робітництво, щоб знайти якийсь привід считати поміж робітників криваву лажу. Найміцнішими опорними пунктами фашизму були вже тоді (серпень 1922) провінції північної та середньої Італії. Вони панували там над місцевим судом та адміністративними установами,—не було жодного суду, що міг би притягти їх до відповідальности за вбивства, ні одного агенту поліції «Королівської Гвардії» (особливий рід жандармерії, заснований за час війни), що наважився б заарештувати фашистського ватажка, або щоб не подивився на такий арешт, як на формальну справу й не випустив би його на волю після що найбільше 24 годин. Беззаконне ношення зброї було заборонено особливим державним законом, утворіння та підтримання військових організацій не дозволене—фашизм не утруднював себе навіть тим, щоб якось приховати те, що він вважає для себе всі ці заборони неіснуючими. Фашисти скидали мійські управління, що були їм не до смаку, й члени магістратів могли вважати себе щасливими, як що їх зараз же не розстрілювали. Було щоденним явищем читати такого характеру оповіщення в фашистських органах: «Депутат Х. У., член комуністичної чи соціалістичної партії, відтепер не має права в'їзду в межі... округи. Автономним фашистським союзом наказується вжити відповідних заходів». Слідуюче за цим запитання відповідного депутата в парламенті міністр збуває відповіддю, що він уживе найсуворіших заходів, щоб депутат міг би без перешкод потрапити до відповідної виборчої округи. Після цього орган фашистів друкував регулярно оголошення, що раніше виданий наказ, як і раніше, лишається в силі, і що депутат не втече живим в тому разі, коли він все ж наважиться з'явитися в місті.

Фашизм коштував, звичайно, гроші, навіть досить багато грошей. Фашистські когорти вимагали утримання й саме доброго утримання. І як що вони при своїх експедиціях і «жили з країни» подібно ворожій армії, задурно їздили по залізницях, їли по гостиницях, навіть не питаючи про рахунки, то все ж коштувало утримання фашистських когорт не зважаючи ні на що, звичайно, силу грошей. Ці суми були подані до розпорядження виключно великими аграріями та індустріальними маїнатами. І ці вимагали, звичайно, за свої гроші швидкої та широкої праці. Самим тільки зруйнуванням соціалістичних організацій та тероризуванням робітників їх задовольнити не можна.

З фізичною винищення комуністичних та соціалістичних робітників вони не можуть мати безпосередньої користи. Що їм потрібне, це дешеві та слухняні робітничі сили. І от фашизм, після того як він розбив та знищив класові пролетарські організації, перейшов до заснування фашистських робітничих організацій.

В містах він натурально ледве міг досягти такої мети. Тут робітники, коли вони через терор зовсім не могли більш захищатись, знаходили порятунок в пасивному опорі; ті ж, які виходили з пролетарських організацій, шезали в величезній масі індиферентних. Інакше стояла справа на селі. Сільські робітники розпачливо захищались — врешті вони були переможені. Кров'ю та залізом зазнав фашизм сільських робітників, тероризованих протягом місяців та років, до фашистських сільсько-робітничих організацій. Роля поїоничів аграрних рабів є одна з найголовніших відзнак фашизму.

Найширшого розміру діяльність розпочали ці погоничі рабів у Болоньї: В переважно сільсько-господарських провінціях північної Італії, Болоньї та Ферарі панувало тоді (в травні 1922) велике безробіття, яке ще збільшувалось, і саме навмисно збільшувалось заходами великих аграріїв. Вони вирішили одним ударом скасувати всі права, здобуті сільськими робітниками за останні роки, й як слід підтягти їм угору хлібний кошик. Аграрії обмежили продукцію, лишили маєтки необробленими, наказували раз-у-раз зрізати ще зелені хліби й годувати ними скотину, і це для того, щоб підвищити ціни на хліб. Потім вони заходились коло того, щоб зменшити платню робітників, що й так одержували нужденну заплату, але наскочили на опір усіх сільсько-робітничих організацій. Аграрії та їхні фашистські доглядачі рабів швидко знайшли виход: в провінції Ферара, де пролетарські класові організації переважно були зірвані та знищені й всюди панували фашистські організації, не було ані праці, ані якоїсь гідної людини платні також і для тих сільських робітників, що були організовані у фашистські професійні союзи. Через це фашисти несподівано оголосили, що для їхніх сільських робітників треба здобути працю в сусідній провінції Болонья. Цим вони хотіли спіймати одразу двох зайців: по-перше, треба було наочно пока-

зати робітникам, яка реальна користь впливала для них з належності до фашистських організацій, по-друге ж, через таке переселення до Болоньї мусили понищитись тамтешні класові організації, які ще збереглись всупереч усім переслідуванням. Але в провінції Болонья й без того панувало безробіття. І вже за кілька місяців був виданий декрет, що забороняв притягання других робітників з однієї провінції до другої. На підставі цього декрету префект у Болоньї відмовив у дозволі на в'їзд фашистським робітникам. Тоді послідувала окупація Болоньї 30-ма тисячами з ніг до голови озброєних фашистів, що стояли там табором цілий тиждень, регулярно нищили телефонів та телеграфові дроти й цілий тиждень тримали військову диктатуру над городом та провінцією Болонья. Зараз після окупації почались обов'язкові побічні явища: вбивство, запалювання, грабіж. Але бій був проведений не до рішучого кінця. Мусоліні вважав той мент—це було, як сказано, в травні 1922 р.—ще не сприятним для остаточного нападу й, після того, як небажаний фашистами префект був відкликаний, видав наказ про *«тимчасове перепинення ворожих дій»*. *Не зважаючи на це, успіх фашистів пробив ім шлях: вони сильно зміцнили свої робітничі організації й досягли того—й це, певно, найважливіше—що робітники пішли в бій проти робітників під проводом фашистів.*

Як що перегорнути італійські буржуазні газети за місяці вересень та жовтень, то знайдемо все те ж саме: звістки про спалені робітничі біржі праці та забитих робітників. Але ми також прочитаємо цікаві речі про дальшу долю фашизму. Так читаємо, що Мусоліні, коли прибув 20-го вересня в Удіне, то перш за все прийняв фашистську адміністрацію (!), що, далі, його прибічник Мікеліно Біянкї (до речі кажучи, обидва колишні *соціал-демократи*) був присутнім на «параді фашистських військ»; ми довідуємось, що в Мілані утворена «фашистська поліція», що існує «обов'язок заявляти у фашистської адміністрації», що ця адміністрація видає для мандрівок в середині країни паспорти, виготовляють особливі документи для гарантії безпеки. Це змагання до титулів, уніформи, формалізму та ерархії не можна легко важити за дитячу гру, бо в цих справах ми можемо простудіювати великий шматок фашистської історії. А саме: первісно фашизм був *індивідуалістичною реакцією проти комуністичних та соціалістичних тенденцій*. Але як тільки фашизм схотів бути чимсь більшим, мусив він перш за все звязати свій бунтарський дух, своє небажання коритись ріжного роду примусами, мусив він давати потокові молоді, що йшла до нього, щось більше, ніж звичайне наймицтво на службі буржуазії. Так з'явилась гра в салдати, форменна одіж, сталеві шоломи, паради, титули, фашистські уряди. Мусоліні спробував пом'якшити цю суперечність, що полягала в тому, що рух, який повстав з індивідуалістичного бунтарства, все ж мусив прийти до найсуворішої дисципліни індивідуума, пом'якшити

в той спосіб, що він проголосив гасло «партії аристократичної меншости». Але це полагодження суперечности обмежується лише на керівників, на Мусоліні та Біанкі. Маса повинна бути в дисципліні, сидіти тихо, індивідуалізм існує лише для вищих пари сотен.

Але оскільки фашизм повстав, як рух конкуруючий з масовою партією, то він мусив, звичайно, й сам намагатись зробитись партією мас. Отже, він обіцяв кращу платню, знищення важкого безробіття, розв'язання питання про помешкання. Всього цього він хотів досягти шляхом «співробітництва класів». В зв'язку з цим цікаве відношення Мусоліні до маси. Ми передаємо слово йому самому. Він пише:

«Фашизм викинув і розвіяв соціалістичну ідеологію, для котрої маса, як така, стояла на висоті свого роду таємничого божества. Маса це стадо й, як таке, підлягає всім первісним інстинктам. Вона не має жодного зв'язку. Вона підлягає безвільному уривчатому динамізмові без системи. Коротко кажучи, вона матерія, а не дух. Як що залишити її самій собі, вона розпиться в атоми. Отже, треба зруйнувати вівтарі, що були поставлені демосові: його святощі масі. Навпаки, в цьому відношенні можна було б згодитись з Ніцше, який вимагав для маси найбільшого добробуту, щоб вона своїми жалями та метушнею не перешкоджала найвищим, трансцендентальним виявленням духу».

З цими гаслами виступив Мусоліні перед маси!

В цьому періоді фашизм вже був гаразд здібний до урядування. До цього належало перш за все його перекинення з республіканської партії до монархичної. Його республіканські вигравання не відповідали монархичному офіцерському корпусові. Щоб не програти його симпатії, вмент фашизм був помазаний монархичною палітурою. Вже в великій промові в Ідіне виявив Мусоліні свою прихильність до монархичного принципу й знищив цим останню перепону в відношенні з короною.

Так прийшли останні дні жовтня 1922 р.,— захоплення влади фашистами. 24-го жовтня виголосив Мусоліні в Неаполі промову, в якій він виклав свої політичні завдання в найближчі тижні. «Або вони самохіть віддадуть нам владу,—заявив він,— або ми візьмемо її собі силою, маршируючи для цього до Риму. Питання залежить від кількох днів, може, годин. Виступ, проведений в ту ж саму годину по всіх частинах Італії, мусить схопити за горло нікчемну правлячу класу». Так казав Мусоліні у вівторок. В суботу він свою погрозу здійснив. Фашисти піднялись по всій Італії, опанували урядовими будинками й захопили державну владу. З цюю запалав бій між ліберальною буржуазією та її наймитами.

Буржуазія раділа, коли когорти Мусоліні кидались на робітників, коли вони зривали зібрання революційних робітників, спаливали професійні будинки. Вона вітала Мусоліні, як

національного героя. Але тепер фашизм, який вона сама зростила, повертається проти неї самої. *Бачте, що вона сама дала до рук фашистам, щоб вони приборкали пролетаріят, повертають тепер свої вістря проти неї самої.*

Ще вірила ліберальна буржуазія, що вона зможе опанувати цим рухом. Ще вірила вона, що вона зможе мирним шляхом здійснити вимогу фашизму: *«фашизм мусить зробитись державою»*. Гролікі, привідця ліберальної буржуазії, запросив фашистів разом з лібералами створити міністерство. Переговори тяглися довго, але не привели до жадних наслідків. Фашисти вимагали занадто багато: вони вимагали не тільки негайного розпуску парламенту, не тільки проведення нових виборів на підставі реакційного виборчого закону, що позбавляв робітничу класу права вибору, вони вимагали також ризикованої зовнішньої політики, з якою не могла погодитись ліберальна буржуазія. Отже, кризу малося відкласти й уряд Факта тим часом залишити. Але тут праві реакціонери перекреслили план лібералів: вони наказали своєму довіреному в міністерстві абшитувати й тим скинули міністерство Факта. *Тепер вважає Мусоліні, що прийшов його час.* Зі своїм штурмовим криком: *«Ейя, ейя, алала!»* кинулись озброєні фашисти на урядові будинки.

Розглядаючи з погляду історичного, це вічно та ж сама гра. *Буржуазія озброєє своїх преторіянців, яко бойців за порядок проти революції, а потім ці бойці за порядок счиняють свою революцію проти легального порядку!*

Це не одинокий випадок, але навіть правило. *Вражаючи аналогію знаходимо у Франції 1848 р.* Коли там ліберальна буржуазія відчула себе zagrożеною з боку пролетаріату, вона сама озброїла бандитів Луї Бонапарта проти цього пролетаріату, але як тільки вони розбили пролетаріят, скинули вони й буржуазію й усталили особисту диктатуру Наполеона III-го.

Фашизм це зразок, який буржуазія свідомо скрізь намагається наслідувати. Але коли їй, як в Італії, дійсно щастить за допомогою найманців приборкати пролетаріят, вона сама підпадає небезпеці підпасти під збройну диктатуру своїх преторіянців. *Буржуазний лібералізм може боронитися довший час від напору пролетаріату лише так, що сам він підпадає під диктатуру шабель своїх преторіянців.*

Але повернемось назад до жовтневого повстання фашистів. Як можна було передбачати, воно мало повний успіх. Ще не встигнув вибухнути перший постріл між військами та фашистськими повстанцями, як державна влада іанебно капітулювала. Король сам наказав капітуляцію. Коли уряд Факта хотів оголосити над країною стан облоги, відмовив король у своїй підписові. Він звільнив міністрів, що хотіли організувати опір фашистам й довірив Мусоліні формування уряду. Причина перебігу двору до фашистів була слідуюча: уряд, щоб перемогти банди Мусоліні, мусив би знищити фашизм, обеззброїти його

прихильників. Але знищити фашизм значило б роскрити пролетаріят, який стримували фашисти.

Цього Віктор Емануель не хотів ні при яких обставинах й через це він кинувся до рук Мусоліні, який був досить обережним, щоб визнати «священні права монархії».

Перемога фашистів визначала для робітництва повне економічне рабство, повне усталення білого терору. *Італійський Союз Індустрії назвав перемогу фашизму своєю перемогою.* Правда, зумів Мусоліні (в перші дні свого урядування) чимало де-чого наказати про «прихильну до робітників» політику уряду,—фраза, що після вищенаведеного проголошення Союзу Індустрії, виявляється, яко незграбна містифікація. На практиці виявилась ця прихильність уряду до робітників в *нападах на вісьмимісячний день, підвищенні непрямих податків й послідовнім позбавленні прав сільських робітників.* Крім того, Мусоліні взяв собі у ради міністрів «надзвичайні уповноваження», що цілком виключали парламент, а йому давали повну владу до *божевільних переслідувань комуністів та соціалістів.* Рука в руку з цим ішло *скручування преси й просто таки собача підданість відносно церкви.* Ще ніколи не виявляв уряд в Італії такої *прихильної до церкви політики,* як кабінет Мусоліні. Росп'яття по школах та призначення архієпископа сенатором, це симптом вартий уваги. Характерним є угрунтування, що дав голова міністрів, до вимоги собі надзвичайних уповноважень. Він заявив:

«Величезна маса й навіть майже все населення Італії має чудове поведження й дисципліну й працює невтомно. Але я не заховую перед собою, що невеличка меншість з політичних ворохобників, що ще досі не засвоїли повної безповоротності переходу до нового режиму, що відбувся в жовтні, хапаються за якусь оборону. Ці забаганки не мають значіння; сьогодні вони вже спокуювані, їхні прихильники відзначені. На всякий випадок я пропоную раді міністрів з сьогоднішнього дня *дати мені повну владу вжити всіх засобів, які я вважатиму за добрі, проти кожної партії, групи чи секти, що спробує сіяти неспокій та безладдя, в той час коли країна має абсолютну потребу в спокої та дисципліні.....*».

І от, щоб президентові міністрів дати змогу провести свої «чисті» плани, була створена «*міліція національної безпечности*». Вона складається з 70.000 чоловік, цілком залежить особисто від міністра-президента й утримується на державні кошти. *Членами міліції можуть бути тільки фашисти.* Ухвалені були ці заходи на одному засіданні «Високої Ради» фашистів у Римі, що відбулося під головуванням Мусоліні. Там були також усталені деталі майбутньої *реакційної виборчої реформи;* коли будуть вибори, невідомо. До того ж не розуміє жадна людина, яке значіння ще мають *сенат та палата депутатів,* бо Мусоліні не тільки висміює й кепкує з них, але й *цілком їх ігнорує.* Тим часом *вбивство робітників* весело *продовжується.* Як зле йде

справа, краще всього побачимо, як що дамо слово урядовому органів. «Масаджеро» від 19 грудня пише:

«Минулої ночі, біля 12 годин, в Турині вистрілили з засідки троє індивідуумів в шістьох фашистів, що спокійно йшли своїм шляхом. Водного з фашистів, Джузеппе Бреда, потрапили, він скрикнув і впав долі. Після того як вони віднесли пораненого в шпиталь, подались фашисти до помешкання фаши й привели групи, що поділились в околицях першого нападу. Там двоє з них були поранені. Після цього послідувала мобілізація п'ємонтських центрів й стягання «Чорносорочників» до Турину. В 11 год. 30 хвилин закінчили фашисти захоплення робітничих помешкань. Будинок був майже порожнім. В одній квартирі першого поверху двері були замкнені. Фашисти зламали двері. В помешканні знаходились п'ятеро людей, між ними комуністичний депутат Парагела. Що сталося, не можна докладно встановити (!). Певно те, що незабаром після цього з воріт робітничого дому виїхали дві *повозки для хворих*. Фашисти сповістили начальника поліції про захоплення робітничого дому. До лікарні було привезено тільки двоє ранених: депутат Парагела з рваними ранами біля лівого ока, — видужав через 14 день, — та залізничник Астуро Кодза, вигоєний на протязі 14 днів. В помешканнях робітничого дому знаходився також комуністичний городський гласний Фернто, що був знайдений сьогодні увечорі *мертвим* на леваді Нікеліно; його тіло виявило *стріляні рани в спину*. Про Чезаре Фанті, керівника залізничного професійного союзу, що теж був присутнім, немає звісток. Після обід звернулись фашистські загони до *кварталів по краях міста*, де вони *особисто потрусили* всіх прихильників революційних партій; де-які, що спробували дати опір, були висічені й мусили *податись до шпиталю*. Діяльність фашистської міліції зробилась під вечір ще жвавішою. *Комуніст трамвайщик*, Матео Віолеріо, що зустрівся їм недалеко від свого помешкання, *був вбитий*. Друга група фашистів подалась в помешкання корчмаря Леоне Мадзолі, відомого комуніста, який схопив револьвер і був *ранений*. В той же час біля брами Сан Паоло був знайдений *труп робітника*. Гадають, що справа йде про комуністичного чорноробочого. Біля брами Ніца *постріл потрапив* у шевця Паоло Марі. Лікарі вважають, що його можна вигоїти в 15 день. Незабаром після півночі на Корсо Віктора Емануеля був знайдений чоловік, який *прохрипів*, що він має стріляну рану на голові й *умер* зараз же після того, як був приставлений до шпиталю. В Ка - Пінелі був знайдений труп Кіомо Андреа, *комуніста*, якого обвинувачували, як спільника в справі вбивства фашиста Піпі. Фашистські загони зробили також багато *хатніх трусів* в квартирах комуністів. *Де-яких членів революційних партій примушували пити рицинову олію*. Після півночі *ропочалось* біля брами Ніца багато *маленьких пожеж*. Величезна *пожежа* починається як раз зараз *в робітничому домі*».

Так пише урядовий орган. Отже, можна собі яскраво уявити, як справи стоять в дійсності.

Цей кривавий робітничовбивчий італійський фашизм зробився високим *зразком* для всіх інших фашистських витівок: для угорських, німецьких та австрійських. *Кров, кров і знову кров відзначували його шлях.*

Ми хочемо наприкінці, замість того, щоб знову давати оповідання про його ганебні вбивства, розглянути ще зовсім коротко *угорський* фашизм й на одному прикладі—на славно-звісному процесі Ландав'а—розкрити в коротких рисах суть його діяльності. Ми знову зустрінемо знайомі риси: вбивство, смертельне биття, вимушування, звада, садизм.

В основі славнозвісного процесу Ландав'а, що збував у західній Європі так багато пилу,—бо ж він відбив до де-якої міри в концентрованому вигляді всю суть фашистської Хорті-Угорщини,—лежали слідуєчі факти: угорський пройдисвіт Добе, колишній перукарський помішник, містифікатор і шахрай, счинив декілька ошуканств та попав до в'язниці. Він боявся, що потерпілі та кредитори вимагатимуть його майна й переніс обєрігання своїх інтересів продавцєві вина Ландав'у, з яким він ще раніше мав звязки по своїх справах. Коли перемога контр-революції випустила його з в'язниці, почав він вимагати від Ландав'а назад своє майно, яке Ландав ніби-то собі привластив. Перед звичайним судом процес, що він підняв проти Ландав'а він програв. І от спало йому на думку доручити справу Ландав'а *Генеральному Штабові Угорської Національної Армії* й таким чином з цього позивання двох крамарів повстала справа високої політики. Добе обвинувачував тепер Ландав'а в тому, що він підбурював проти національної армії, що він образив керівника держави Хорті й добився його арешту. Наказ про арешт був даний не поліцією й не відповідним судом, а Генеральним Штабом Національної Армії й здійснений офіцєрами Шіпором, Даншкі й бароном Петришевіч. Ландав'а, звичайно, єврея, тримають місяцями під арештом, але ні жадного разу не допитують його про образу армії та пана Хорті. Члени Генерального Штабу звернули всю свою увагу на змагання за майно між Ландав та Добе. Яким чином прийшов Генеральний Штаб до того, щоб займатися подібними справами? Війна, що провадив Генеральний Штаб Угорської Національної Армії проти Ландав'а, провадиться вартою уваги зброєю: *його примушують пити свою власну урину й їсти своє власне волосся; йому «пропонують» випити 7 літрів води й для переміни між двома літрами води провадиться обмазування долішньої частини його тіла лєпісом, пиріцують палками та гарматними батогами, все його тіло було одною чорною плямою, як це було доложено перед судом.* Представник закликаного на поміч міністра заявив, що було б краще Ландав'а та заарештованого з ним його сина вбити лантухами з піском. Офіцєри зараз же повернули цей дозвіл

собі на користь: *Ландав'а кастрували, расп'яли на хресті й для виляду повісили*. Родичам Ландав'а було заборонено оглядати труп. Одному з них все ж пощастило, через підкуп вартового, оглянути мертвого, й він міг установити, що про самогубство не могло бути й мови. На стіні камери був написаний прощальний лист Ландав'а до своїх родичів. Було встановлено, що це писання було підроблене, що родичі, до яких забитий ніби-то писав, вже кілька років як умерли. Депутат Руперт, що робив у цій справі запитання, дістав від одного з належних до Генерального Штабу таку пересторогу: *пане депутате, ви не знаєте, яким могутнім силам ви себе протиставляєте. Коли ви втручаєтесь, ви ставите на карту своє життя*.

Але, що примусило ці «могутні сили» так енергійно взятись за справу? І на це питання дали висловлення панів з Генерального Штабу ясну та однозначну відповідь. Вони хотіли забрати собі майно Ландав'а, певно, тільки з ідеальних причин, щоб краще витворити національну армію. Вони мучили старого Ландав'а, щоб примусити його лишити генеральному штабові 500.000 корон та все своє дорогоцінне каміння. Старий Ландав та його сім'я занадто чіплялись за гроші й хотіли відкупитись дешевше й цю скупість мусили вони спокутувати життям. Не слід проминути характерної подробиці: коли катували Ландав'а й коли він від нелюдських страждань почав так ревти, що вся кесарня почала прислухатись, пани офіцери відправили у двір двох сурмачів, щоб вони з усієї сили сурмили генеральний марш, щоб заглушити голос катованого. Так умер старий єврей під гучання генерального маршу національної армії пана Хорті. Але офіцери не задовольнились вбиттям цього чоловіка,—поруч з забитим батьком сидів у сусідній камері його син. Вони надіслали посла до сім'ї й дали зрозуміти, що й молодий хлопець скінчить «самогубством», як що на протязі 8 годин не будуть принесені 300.000 корон... Цей процес придбав такий разголос через те, що він, завдяки звязкам сім'ї забитого з закордонними комерсантами, зробився відомим за кордоном. *Але тисячі й тисячі вбивств робітників забуваються безжалісно й нечутно. Багато тисяч революціонерів, що мордуються по в'язницях та казематах, тисячі, що нидіють по жахливих таборах інтернованих в Зала-Едерсеї—хто знає про них що-небудь?* Як кепсько стоять справи, доводить те, що уряд Хорті сам звелів для форми розпочати «слідство» проти вбивців офіцерів. *А який результат?* Послухаємо: привідці загонів Пронай, Бібо, граф Шан звеліли *повісити* єврейського землевласника на ймення Тиремед. Справа дійшла до суду, *яко процес (!)*: а саме, двоє журналістів були притягнені до відповідальності через те, що вони писали про нього, ніби він симпатизує комуністам, й сім'я повішеного обвинувачувала їх в образі чести. Хорті'їв бандит, на ймення Франц Збона, *забив та повісив* робітників-євреїв в Іжаку. Його притягнено до суду за нечесність (!). Іван Гейаш, страшний

угорський вбивця робітників, був втягнений в процес, яко свідок, й міг там безкарно й без наслідків для себе оголосити, що він дав наказ про покарання цих безневинних людей, що він і надалі гадає видавати подібні накази.

Так стоять справи в Угорщині. Подібно до цього стоять вони в Німеччині й трохи в пом'якшеній формі в Австрії, де як раз за останніх днів фашисти інсценували політичне вбивство робітників. Буржуазія *радіє* навіть тоді, коли її найманичі обплывують її й топчуть ногами—бо *фашизм її остання опора*. На землі існує лише одна класа, що здібна спинити фашистські вбивства: *революційна робітнича класа*. Бої найближчих років провадитимуться за слідуєче завдання: скинення фашизму та збудування власної революційної робітничої держави.

Відень

14—III—23.

Проф. В. ТИМОФІВ.

Сучасні завдання хемії.

Хоч людина майже на кожному кроці своєї щоденної діяльності зустрічається з річовиною¹⁾, однак, дослідження цієї річовини та викриття таємниць її перетворень проходило дуже повільним темпом до початку минулого століття, і лише з цього моменту розпочався розсвіт наукової хемії, що протягом короткого періоду ста двадцяти п'яти років досягла надзвичайних успіхів.

Але початок нового століття в житті цієї молодой науки не можна розглядати, як просте продовження жвавої розробки наукових питань; цей момент яскраво відзначають де-які особливості. Вони дають нам підставу гадати, що перед дослідниками відкрились цілком нові, широкі області наукових дослідів, які мають ґрунтовне значіння для всього колосального запасу знань попередньої епохи. Крім того, необхідність радикального полегнення економічної руїни, в наслідок недавно пережитой міжнародної війни, привела до інтенсивного дослідження природи, її багатства і таємниць, як до одного з засобів лікування ран війни. Дальніший розвиток основних наук про річовину—фізики та хемії, на котрих власне базується й найголовніша частина біології—фізіологія, темп цього розвитку, його організація набувають першорядної культурно-державної ваги; в теперішній час де-далі більше виявляються ознаки цього свідомого відношення до завдань природознавства. Зостановімо нашу увагу на цих особливостях нової епохи в історії хемії.

Хемію минулого століття можна назвати по суті хемією молекул. Вона виходила головним чином, по-перше, з того, що визнавала декілька десятків так званих елементарних річовин, цеб-то річовин, що їх ні в який спосіб не можна було до цього часу розкласти технічними засобами бодай на дві нових річовини. По-друге, кожна чи елементарну, чи складну річовину вважали за сполучення молекул, що уявляють з себе, звичайно, більш-менш складні системи атомів, цих головних підвалин матерії. В суті річи самостійні атоми окремо майже зовсім не було досліджено. Що правда, благородні гази від гелія до нітона є

¹⁾ Річовина—лат. *materia*, нім.—*der Stoff*, рос.—*вещество*.

скупченням таких окремих атомів, але через їх повну хемичну інертність їх досліджувано лише з погляду їх фізичних властивостей. Що ж до одноатомної пари йоду, живого срібла (ртути), каля та де-яких інших металів, то вони існують при остільки високих температурах, що фізичний та хемичний дослід їх є надто тяжкий. Тільки одна важлива область явищ—спектри,—давала дуже цікаві вказівки що до природи елементарних атомів. Здавалося, ніби атоми уявляють з себе якісь складні механізми, що виділюють ті або інші проміні в залежності від особливостей цих механізмів. Проте, спектри давали остільки складну та запутану картину, що до останнього часу всі спроби роздивитися в ній не давали бодай-яких важливих висновків загального характеру.

Таким чином, хеміки знали, що є елементарні атоми, що вони, як то можна бачити на прикладах сполучення їх з другими атомами, мають певні фізичні та хемичні властивості, що вони, напевно, складаються в якийсь спосіб з якихсь первісних річовин, але певні, більш-менш сталі та перевірені знання відносились, головним чином, до світу молекул, а не до їх будівничих—вільних атомів.

Радіоактивні явища, більш докладні досліді над рентгеновим промінням і де-які інші досліді підняли завісу, що запинала від нас внутрішній світ атомів, й перед нами розкрились нові глибини мікрокосма.

Таємниці атомів починають розкриватись. Тепер для нас атом є вже системою, що складається з атомів негативної електрики—електронів та щільних мас, які є зосереджені у невеличкому обсязі і несуть на собі більшу чи меншу кількість зарядів позитивної електрики. Центр або фокус атома—цієї квазі-планетарної системи—є заміщений щільним ядром, довкола якого летять по різних орбітах електрони (модель атома Резсерфорда); кількість електронів в електронній оболонці атома є рівною до того порядкового номеру, що його займає певний елемент у періодичній системі. Найзовнішній шар електронів має, здається, рішуче значіння задля фізичних та хемичних властивостей атома: це електрони, що определяють валентність атомів. В наслідок чинности зовнішньої енергії на атом електрони можуть перескакувати з однієї орбіти на другу, при чому атом випускає проміння, характер якого залежить від загальної кількості електронів в електронній оболонці й від того, з якої та на яку орбіту електрон перескакує (гіпотеза Боро). Крім електронної оболонки, електрони входять і в склад щільного ядра.

Що до складу щільного ядра, то тут дослід не йде поки-що далі первісної стадії: радіоактивний розпад вказує на один найголовніший елемент складу ядра, а саме на елемент гелія. Славнозвісні спроби Резсерфорда над роздрібленням ядерних атомів декількох елементів ударами їх часток, що вилітають з ядер радіоактивних річовин, вказали з великою певністю на другий

складовий елемент ядра—водень. Отже, поки-що первісні елементи, з котрих побудовані ядра елементарних атомів, це—ядра гелія, водня та електрони. Оце перші ескізи конструкції елементарних атомів, і ці ескізи логично викликають цілу низку найважливіх питань що до найголовніших деталей цієї конструкції. Візьмемо, наприклад, електронну сферу атома. Кількість електронів у ній є відомою для певного елементарного атома, але як вони росташовані по орбітах, який вигляд мають ці орбіти, як вони росташовані одна відносно одної та відносно щільного ядра, перебувають вони в одній площині, чи в різних площинах? Ми вже говорили, що електрони можуть перескакувати з однієї орбіти на другу, і тоді є природнім запитати, як відбивається цей перехід на поведінці електронів, котрі залишилися на першій орбіті, та тих, що прийняли в свій комплекс новий електрон. Бо ж після припущеної моделі атома всі його внутрішні складові частини містять в собі електронні заряди, і таким чином атом є місцем складної гри електричних сил, що її закони, можливо, й різняться від законів молекулярних агрегатів.

Не менш питань повстає й відносно структури щільного ядра, структури ізотомів (цеб-то елементів, що мають цілком однакові хімічні властивості, але ріжну атомну вагу) і т. п., одно слово, відкрилися нові, недосліджені ще області співвідношень матерії та енергії. Потрібується колосальна робота, як теоретичного так і практичного характеру, аби їх дослідити. А успіх в обсягу цих дослідів фізики та хемії атомів матиме величезні наслідки для розуміння всієї ріжноманітності явищ в світі молекул, бо цей світ цілком залежить від властивостей атомів, а, значить, і від їх складових первісних елементів. Праця в цих напрямках ведеться на всіх флангах прискореним темпом, і результати її впливають в певний спосіб на багато раніших напрямів хімічного досліду. З цього боку можна чекати великих змін що до керованих думок тих або інших течій дослідної роботи. Бо ж в області молекулярної хемії є ще дуже багато чого зовсім нез'ясованого і мало зрозумілого, і можна гадати, що з'ясування природи та конструкції атомів, а також сил, що виявляють свою чинність в середині атомів, проллє яскраве світло на багато темних областей молекулярної хемії. А що ясніш стане для нас світ річевих явищ, тим лекше буде нам керувати цим світом задля наших людських цілей поліпшення добробуту, визволення Homo Sapiens від зайвої фізичної роботи на користь його духовної діяльності.

З другого боку, поступове поширення та потончення технічних засобів досліду дасть змогу значно поширити наші відомості про поведінку річовин при різних температурах та тисненнях, поставити питання про межі існування окремих матеріальних індивідуумів та про ширшого обсягу закони хімічних явищ. Адже багато здобутих наукою узагальнень покривають порівнююче вузьке коло фактів, що їх встановлено було в межах звичайних температур та тиснень, і дуже часто виявляється,

що до ширшого обсягу ці узагальнення уже є мало придатні і повинні бути модифіковані. Характерним прикладом такого процесу розгортання узагальнень може бути поступовий розвиток закону газовидого стану від його первісної форми, що її дали Маріотт та Бойль, до цілої низки складніших форм, включаючи й форму закону відповідних станів, які пробують об'єднати всю масу різнманітних явищ флюїдної річовини в широких межах температур та тиснень. Кінцевим ідеалом є вироблення не багатьох, проте, остільки могутніх узагальнень, котрі за допомогою математичного апарату охоплювали б безліч різнманітних явищ природи у просторі та часі. В утрированій формі таке досягнення (як шуткує проф. Нернст у своїй ректоральній промові минулого року) давало б змогу, знаючи точно закони природи та конституцію Гете, відтворити його Фавста, до того ж з чорновими поправками.

Але розвиток науки про річовину, остільки тісно звязаної з різними сторонами матеріального життя, не може проходити виключно в одному напрямкові, що його проказують чисто теоретичні потреби науки. Вплив щоденного життя є дуже інтенсивний; ми бачимо постійні приклади цього впливу: досить пригадати хоч би інтенсивний розвиток хемії ароматичних сполучень під впливом росцвіту промисловости анілінових фарб. В сучасний мент висуваються нові вимоги практичного життя, і можна вже відмітити ознаки піднесення наукової роботи в певних напрямках.

Усі річовини, що їх ми використовуємо задля різних цілей, здобуваємо з мертвої та живої природи, де вони чи перебувають вже зовсім готові і потребують лише очищення, чи вони є наслідком більш-менш складного хемичного оброблення інших річовин. Умови утворення річовин в живій природі—в організмах,—в де-якому відношенні дуже різняються від тих, що мають місце на заводах та в лабораторіях. В останньому випадкові ми маємо більш-менш значні маси мішанини різних молекул, з котрих лише незначна частина прилягає до стінок посуду, а останні стикаються тільки одна з одною; а в організмах при рухові соків—роспущеної мішанини різних річовин,—через найдрібніші жили та через стінки клітин значна кількість цієї мішанини стикається з стінками. Позаяк стінки—поверхні твердих тіл,—по ріжному і часто дуже виразно впливають на рідкі та газовиді річовини, котрі стикаються з ними, то доводиться приходити до того висновку, що реакції річовин можуть проходити цілком не однаково, як в якісному так і в кількосному відношенні, в залежності від того, чи перебувають ці річовини під впливом твердої поверхні, чи ні. Одно слово, хемичні процеси в капілярних просторах або у великих, порівнюючи з величиною молекулів, обсягах можуть бути дуже ріжні.

Хемичні процеси в рослинах та звірятах, то є, головним чином, капілярні процеси, ускладнені до того ж електрорухливими силами, що розвиваються в клітинах та жилах; заводські

засоби виробу річовин переводяться звичайно у великім обсязі, який обмежено порівнюючи невеликими поверхнями. Здобути на заводах річовини, що їх вироблюють організми по своєму методу, є завданням величезної трудности; відтворити на заводі у великих розмірах як раз ті процеси, які мають місце у капілярних просторах, обмежених стінками з різноманітного що до хемічного складу матеріялу, взагалі неможливо—як з технічного погляду, так і через те, що досі не з'ясовано ще багато подробиць біологічних реакцій. Проте, питання відносно заводських засобів здобуття багатьох річовин, що їх вироблює організм, дедалі більш висувається життям на перший план.

Історія технічної хемії подає нам цілу низку прикладів щасливого вирішення цього завдання. Величезні плантації марени, що її колись широко культивували в полудневих країнах для виробу пунсової фарби, давно вже зникли, після того як заводи алізарину почали виробляти цю фарбу з складової частини кам'яновугляної смоли—антрацену. Той самий процес має місце зараз в обсязі виробу індіго, що його плантації нищуться через конкуренцію з штучним індіго і т. и. Але згадані зараз річовини, як і багато інших штучно здобутих, мають, безумовно, куди менше життєве значіння, аніж основні продукти діяльності організмів—вуглеводи, жири та білкові річовини; що до штучного виробу цих продуктів або ж найголовніших складових частин їх, як от, прикладом, жирних квасів, то тут зроблено було дуже мало.

Тим часом постійне зростання населення земної кулі, збільшення культурних потреб його, розвиток культурної техніки викликає й збільшення попиту на ці річовини та на продукти їх перероблення. Цій вимозі повинні відповідати як агрономічні культури, так і хемічна промисловість. У кожній з цих галузів промисловости є свої переваги і свої дефекти, але у сільсько-господарської промисловости є дефекти, що їх позбутися надто важко, а часто й зовсім неможливо. Сюди стосуються: вимога великих площ землі, що надто перешкоджає наглядові, роботі та регулюванню умов цього типу виробництва; зміни метеорологічних факторів, що їх не можна обрахувати; різні хвороби рослин та звірят, шкідники і т. д. Значно легше здолати дефекти заводських способів виробу річовин й тому зараз в деяких галузях хемічних дослідів помічаємо інтенсивну працю з метою викрити нові джерела річовин, що їх вироблюють організми, або ж нові способи штучного виробу цих річовин.

Візьмемо, наприклад, вироблені рослинами та звірятами жири та масла, що уявляють собою етери гліцерину з різноманітними жирними квасами—гряничними, негряничними і оксиквасами. Приложення їх є дуже різноманітне: людина харчується ними, освітлює помешкання, мастить поверхні механізму, що труться одна об одну, виготовлює мила, пластирі, покриває залізо та дерево, аби зберегти їх від іржи та загнивання (олифа, лаки),

виготовлює ліноліум, намащує шкіри і т. д. Потреба в них є величезна й постійно зростає, тим часом здобич жирів не встигає за попитом, через те й почалися настирливі розшуки нових джерел жирів, або їх складових частин.

Коли чистять погони нафти-гасу і солярових масел, то залишаються покиди—натрієві солі нафтових квасів; багато цих нафтових квасів по своїй чинності аналогічні до жирних квасів і, наприклад, їх натрієві солі в значній мірі нагадують солі жирних квасів, цеб-то мила. Ці кваси є продуктами закису де-яких вуглеводенів нафти; інші вуглеводені, закисаючи, дають різнманітні жирні кваси, а через те в сучасний мент багато дослідів мають на меті здобути різні кваси з нафтових продуктів шляхом закису цих продуктів: гасу, солярових масел та парафіну. Коли цю задачу буде розв'язано як слід і здобуті нафтові кваси покажуться придатними до різних технічних цілей, то це значно улекшить попит на природні жирні кваси. Також у де-яких сортах рудого вугілля містяться кваси, котрі є близькі до звичайних жирних квасів, і, значить, шляхом відповідного оброблення рудого вугілля якусь частину його річовини, що раніш згорала в пічках в загальній масі рудого вугілля, можна використати задля інших цілей, як більш цінний продукт. Над цим питанням багато працюють в Німеччині. З другого боку гліцерин, що його досі виробляли лише з жирів, можна зараз, окрім жирів, здобути шляхом особливого шумування вуглеводів; через те, що цей спосіб, як здається, є рентабельний, відкривається, отже, можливість масової продукції штучних жирів з такого гліцерину та відповідних квасів нежирового походження. Але це є лише одна з стадій на шляху штучного виробу органічних продуктів. В рослинах, крім жирів, вироблюються й інші дуже важливі річовини—углеводи, білкові річовини, алколоїди і т. д., а тому перед хемією стоїть привабливе, але надзвичайно важке завдання винайти способи штучного виробу углеводів з таких річовин, як вуглеквасний газ (вуглеводокис) та вода.

Зелене листя ніби-то так просто вирішує першу частину завдання, втягуючи вуглеквасний газ і, за допомогою соняшного проміння та хлорофілу, перероблюючи цей газ укупі з водою у углеводи. Після останніх дуже коротких відомостей з західно-європейської наукової літератури бачимо, що завдання це почали розв'язувати штучним шляхом і, прикладаючи замість соняшного проміння ультрафіолетове проміння, пощастило здобути цукор з вуглеквасного газу. Звичайно, мабуть ще довго доведеться чекати, поки буде змога технічно поставити цей дуже важливий що до своїх наслідків спосіб виробу цукру. Але коли пощастить цього досягнути, то яке величезне значіння матиме цей спосіб, як що сіривцем задля такого заводу будуть потоки вуглеквасного газу, що його зараз викидають в атмосферу наші багністі резервуари шумуючих рідкостей, підземні газові джерела і т. п. Синтетичний цукор, синтетичний крохмаль ввижаються

в туманній далині мрійному хемикові. Англійському хемикові Белі з сівробітниками пощастило здобути безпосередньо отруйний алколоїд цікути каніни, коли згадане проміння направили на водяний розчин вуглеквасного амонія. Ця річовина є дуже складна, проте вона перетворюється з таких простих річовин, як вуглеквасний газ та аміак. Мабуть, це є тільки перший величезної ваги крок до того, аби поступово викрити таємниці хемичних процесів, що мають місце в нетрах маленьких клітинних лабораторій.

Найтруднішою задачею штучного синтезу є білкові річовини, ці надзвичайно складні, дуже несталі річовини. Уперта робота дослідників над з'ясуванням складу білкових річовин, їх поступового розпаду на найпростіші складові частини та поворотного синтезу складних річовин з найпростіших дала вже багато дуже цінних результатів, але ці результати складають тільки невеличку частину того, що треба ще зробити. Крім величезних труднощів, що стоять на перешкоді до синтезу таких білкових річовин, які були б еквівалентні по своїй якості до натуральних продуктів, мабуть, ще важче розв'язати питання про рентабельний масовий виріб первісних складових частин білкових річовин, як от, наприклад, аміноквасів; через те в цій галузі натуральна продукція білків, мабуть, ще довгий час буде мати першорядну вагу. В кожному випадкові, хоч і раніш велика кількість дослідів мала на меті виробити синтетичним шляхом багато натуральних органічних продуктів, але в сучасний мент помічаємо велику увагу до цього питання; розв'язати це питання значить заступити натуральну продукцію річовин в природніх умовах, що їх важко регулювати, технікою заводського хемичного процесу, котрий можна строго регулювати.

Відзначимо, нарешті, ще один цікавий напрям в обсязі хемії горючих матеріалів. Боротьба між транспортом по рейках і моторовим рухом без рейків як по землі, так і через повітря, що привела до надзвичайного удосконалення конструкції моторів, висунула zarazом підвишені вимоги що до якості моторового палива. Ті сорти як природніх горючих матеріалів, так і продуктів їх переробки, що їх досі зуживали, в багатьох випадках є не зовсім придатні; через те поруч з ранішою тенденцією пристосовувати конструкцію мотора до певного сорту палива, зараз висувається яскраво інша тенденція, а саме виробити сорт палива, що він відповідав би певній конструкції мотора. Це дуже важлива, але й нелегка задача хемичного характеру.

Розв'язати згадані вище, а також інші не менш важливі задачі можна, звичайно, шляхом інтенсивної дослідчої праці. Дослідча праця є продукцією наукових вартостей і в своєму історичному розвитку вона в значній мірі повторювала ті ж стадії, які мали місце в продукції матеріальних вартостей. Не важко зрозуміти причини цього: самий процес прогресивного розвитку продукції матеріальних вартостей містить в собі неод-

мінно більш-менш значну долю елементу дослідчої праці, лише в епохи слабого розвитку науки—узагальненого знання—керівнича роля її є незначною: тоді керівником є голий емпіризм, іноді інтуїція, індивідуальності робітника. В міру розвитку та зміцнення точних наук думка дослідника за допомогою їх починає з успіхом позбавлятися ненаукового емпіризму, але крім поширення кадрів дослідників і підвищення їх компетентности на сцену виступає нове явище—об'єднання напрямів дослідчої роботи та їх регулювання. У наукових центрах—університетах та інших вищих школах почали утворюватись окремі невеликі школи з різних галузів знання, де провадила дослідчу працю в напрямі тих або інших питань якась видатна наукова індивідуальність. Ці напрями залежали від особистих властивостей та інтересів наукового характеру кожного керівника. Поруч з тим почали повставати й інші форми об'єднання дослідчої роботи з обсягу прикладного знання: так при великих промислових закладах засновуються відділи, іноді з великими штатами наукових спеціалістів, обов'язком котрих є переведення наукових дослідів. Так наприклад, великі заводи анілінових фарб в Німеччині мали при собі лабораторії, де працювали сотки докторів хемії виключно над розв'язанням задач що до виробу нових річовин та досліду їх властивостей. Добір цих задач залежав, звичайно, від того або іншого напрямку продукції певного заводу. В Америці Західна Електрична Компанія має лабораторію, яка займає будинок в 13 поверхів; там працює 1600 дослідників. Крім того, об'єднана промисловість у свою чергу утворювала дослідчі інститути для систематичного наукового розроблення найголовніших в даний мент технічних питань певної промисловости.

В сучасний мент це піднесення інтересу до організованої дослідчої роботи, без сумніву, яскраво зростає. У Німеччині, яка в наслідок світової культурної катастрофи переживає тяжку економічну кризу, віра у велику силу знання не тільки не захиталася, але країна робить великі зусилля в напрямі підвищення дослідчої роботи: для одного тільки питання про використання горючих матеріалів в Німеччині за останні часи організовано чотири дослідчих інститути; півроку назад відчинено в Саксонії інститут шкіряного діла, а в грудні інститут волокнявих річовин. В свою чергу Америка витрачає тепер величезні кошти на влаштування всіляких дослідчих інститутів, на матеріальну підтримку більш-менш серйозних наукових та технічних дослідів, дає великі премії за цінні праці і т. д. Після останніх відомостей на заснування та утримання різних дослідчих інститутів за минулий рік в С.-А. Штатах понад 500 фірм і трестів витратили 140 мільйонів доларів, при чому половина цієї суми йшла на чисто лабораторні досліді, а половина на технічні спроби на самих заводах. Завдяки лабораторним спробам пошастило скоротити видатки на продукцію заводів на суму біля половини мільярду доларів.

При такому інтенсивному розвитку наукового прогресу державна влада не може зостатись поза цим рухом. Обставини змушують її взяти на себе певну долю роботи, бо в загальній сумі питань, котрі треба розробляти, є ціла низка таких, які не мають безпосереднього інтересу для промисловості або окремих дослідників, а тим часом це є дуже важливі питання, бо приступне розв'язання їх може дати дуже цінний матеріал, що його використовує, безумовно, як чиста, так і прикладна наука. Німецький Рейхсанштальт з його фізичними та хімічними лабораторіями до певної міри виконує це завдання і в особі його німецька державна влада бере безпосередню участь в організації і переведенню дослідчої роботи.

Ця стадія є неминучою для всіх культурних держав: культивування науки і піднесення продукції як теоретичних, так і практичних наукових вартостей повинні стати одним з найголовніших завдань держави, бо це перш усього піднесе активність розумових сил народу, що перебувають у дрімоті, і допоможе державі досягнути її завдання.

Проф. Б. П. ГЕРАСИМОВИЧ.

Револуція Коперника.

(До 450-літніх роковин з дня народження).

Є мислителі, імена яких відзначають цілі епохи історії розумового розвитку людства, становлять межі, що відокремлюють собою світогляди, котрі мають давність багатьох віків,—до них, без сумніву, належить Миколай Коперник, що його ювілей святкує цього року увесь культурний світ. Коперник—це не тільки великий астроном, реформатор науки про небо, Коперник—це є найбільший етап на історичнім шляху людської думки, це бойовий прапор, під яким проходили не лише словесні бійки, але в ім'я котрого легко й самохіть сходили на костри. Одно слово, Коперник—це сучасний світогляд, що прийшов на зміну старому, середньовічному.

Коли ми досліджуємо природу, ми йдемо від досвіду та спостереження до основних підвалин, головних принципів. В середні віки було як раз навпаки: приймали за непорушні де-які твердження, що мають чисто-теологічний характер, і потім з погляду цих тверджень досліджували природу, пізнавали дійсність. Природознавство, фізика, механіка, астрономія—усе оце були лише допоміжні науки, через які перевірювано основні положення теології та метафізики. Природа була лише книгою, у якій змальовано було картини, що ілюструють і стверджують божественне відкриття. Таким чином мета науки була не в ній самій, а поза нею, бо ж природа була тільки загальом символів, що їх божественна мудрість поставила перед людством, і завданням цілої науки було з'ясувати ці символи. Поза цим видимим світом символів знаходився світ невидимий, світ реальний, світ божественний. Як казав ідеолог середньовіччя Альберт Великий,—«видимий світ створено задля людини, аби, досліджуючи його, людина пізнала бога».

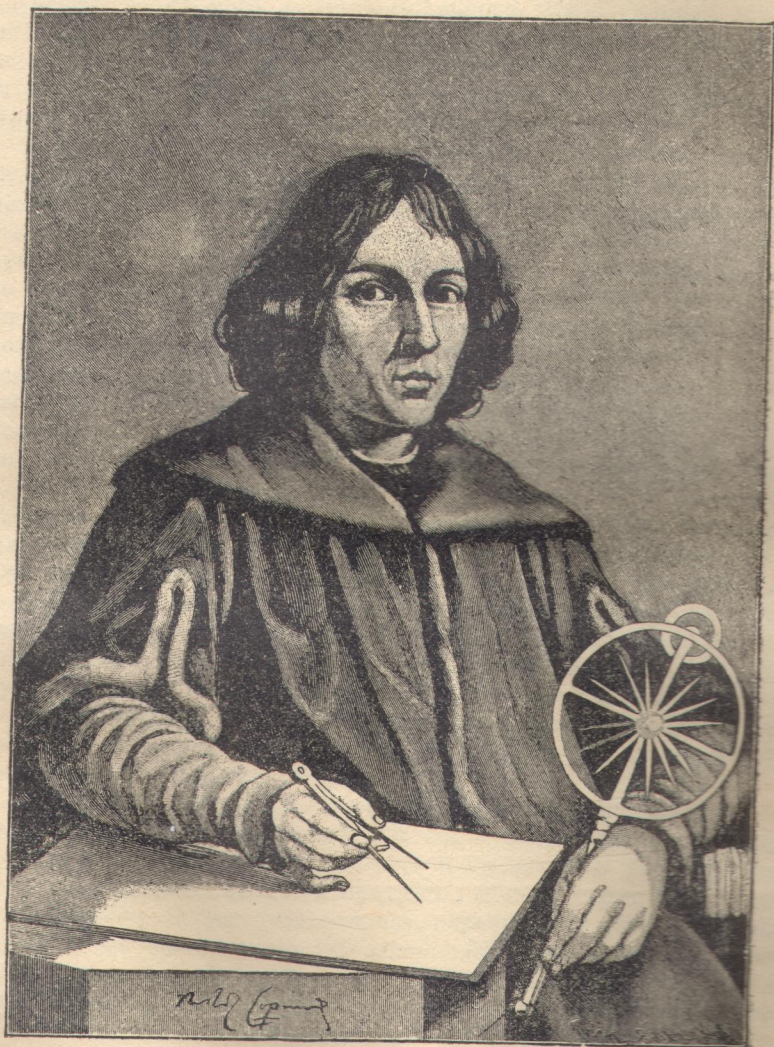
Після середньовічної релігійної метафізики людина була метою світового процесу, який почався в добу гріхопадіння Адама і має закінчитися страшним судом. Земля є тією сценою, що на ній мали місце взаємини великих світових сил—бога, діавола та людини; тут виконувалось усе, що задумувано на небі, тут зв'язувано й розв'язувано долю всесвіту,—усе останнє існує лише задля землі та задля людини, що на ній живе. Небесні світила було створено «задля знамень» і тільки задля знамень. Центром

всесвіту повинна була бути земля; сюди, до цього центру, сходяться усі сили всесвіту, яко астрологічні впливи, що йдуть від небесних світил, звідки йде холод і посуха, і спека, і роса; нарешті, звідси в формі комет, що остільки лякали середньовічну фантазію, ці впливи прямують у всесвіт, ніби ростікаючись у ньому.

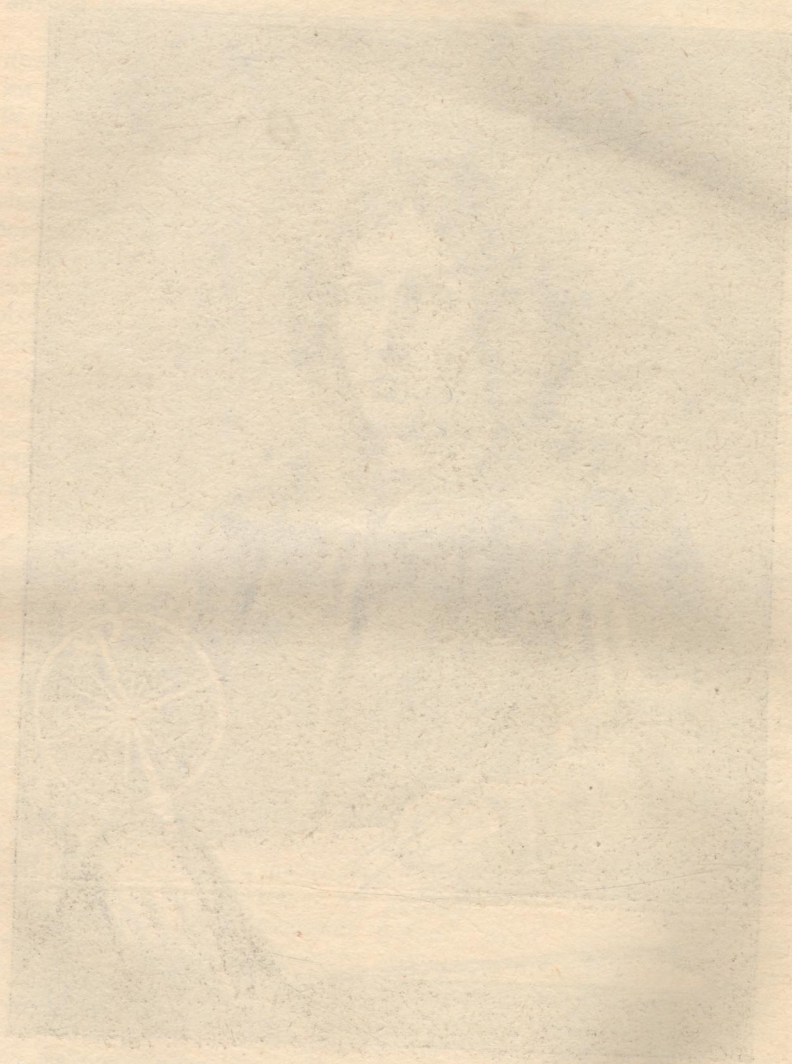
Таким чином було знайдено метафізичне з'ясування задля простого й природного погляду на рух небесних тіл, що його ми можемо знайти рішуче у всіх народів на первісному ступню їх розвитку. Оцей примітивний погляд полягав в тому, що земля є нерухомим центром всесвіту, довкола якого провадиться увесь рух. Ця геоцентрична, як кажуть, система знайшла в середні віки своє найвище релігійне угрунтовання, вищу санкцію. Але богослови могли дати середньовічній думці тільки форму, проте вони цілком були безсильні надати їй необхідного змісту; вони надто були далекі від інтересів природознавства. Зміст своєї філософії природи середні віки знайшли в творах стародавніх. Спочатку забороненим шляхом, потім легальним, ідеї стародавніх філософів, головним чином Арістотеля, почали входити в тісне коло понять, що ними керувалася церква, і визначували собою увесь зміст середньовічної науки. Фізика Арістотеля в теологічній обкладинці—ось той фундамент, що на ньому побудовано уся середньовічна філософія природи.

Фізика Арістотеля була на диво гармонійною, суцільною, універсальною і ніби в собі замкненою системою. Ми, що живемо серед виру фізичних теорій, які виникають і зникають, стоїмо на межі нового, ще неясного фізичного світогляду,—ми можемо позаздрити тій суцільній фізичній теорії, якою володіли стародавні, тому універсальному світоглядові, який вони передали середнім вікам. Теорія Арістотеля обіймала рішуче всі області світової будови, починаючи від небесних явищ і кінчаючи фактами органічного життя. Тут усе було перейняте єдиною ідеєю, окремі часті щільно пригнані було одна до одної. І коли ця суцільна будова Арістотелевої фізики все ж таки зрештою захиталася й упала, то причиною тому була ота на диво неродюча що до науки фізика, а найголовніше те, що її не було побудовано на ґрунті спостережень та досвіду.

Підвалиною Арістотелевої фізики було припущення про конечність всесвіту. Для всякого античного мислителя світ уявляв собою обмежену сферу, на якій були росташовані нерухомі зорі. Ця сфера, що в центрі її знаходилась земля, була від нас порівнюючи близько; поза нею кінчався світ, поза нею не могло бути нічого матеріяльного, бо поза нею немає простору, немає місця в фізичному розумінні цього слова. В протилежність до нашої землі, що, як припускали, складалася з чотирьох елементів: води, землі, повітря та вогню, погранична небесна сфера складалася з особливого п'ятого елементу—квінтесенції. Це була якась надзвичайно тонка, прозора, перебуваюча, вічна, досконала матерія. З неї складалися також усі небесні тіла, починаючи від місяця

МИКОЛАЙ КОПЕРНИК.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

і кінчаючи окремими планетами. Таким чином для Арістотеля світ був двоїстий: з одного боку був «підлунний світ»—наша земля, що складалася з мінливих та нетрівалих елементів, і з другого боку були небеса, що склалися з особливого невідомого нам елементу, нерухомого, незмінного, вічного. Небо і земля—ось два полюси, довкола яких оберталась думка Арістотеля. Цей поділ всього світу на дві частини був надзвичайно характерний для всієї старо-грецької думки: до нього нахилилися ще попередники Арістотеля, про нього говорили Пітагор та його учні.

Ця подвійність всесвіту виявлялася ще в цілій низці фактів. Рух небесних тіл не міг бути таким, як рух тіл земних, бо ж незмінні, вічні, досконалі небесні тіла могли рухатися тільки вічним рухом. Але якими шляхами?— Як що уявно провести просту лінію й продовжити її в обидва боки неозначено далеко, то виявиться, що вона повинна перетинати небесну сферу в двох точках; отут наша проста й мусить закінчитися. Справді, бо ж поза небесною сферою немає й неможе бути простору. Отже, усяка пряма має кінець; звідси античні мислителі вивели, що рух небесних світил не може бути прямолінійний. Забуваючи про можливість коливального руху, вони стояли на тім, що рух по кончній простій лінії не може продовжуватися вічно; а коли так, то небесні тіла, які є у вічному русі, не можуть рухатися прямолінійно, і самотнім шляхом, що їм личить, є шлях коловоротний. Тільки одне коло є якась досконала крива, що завжди лишається подібною до себе самої, яка сама себе замикає; саме через це небесні тіла повинні рухатися по колах. Оцей принцип, введений ще Пітагором, став підвалиною всієї грецької астрономії, він ще більш підкреслив подвійність всесвіту. Тут, на землі, можуть виникати і закінчуватися різні рухи,— і коловоротні, і простими (прямими) шляхами; там, на небі, рухи не можуть ні виникати, не закінчуватися, і шляхи можуть бути лише коловоротні.

Небесна сфера, що обмежує світ, обертається протягом доби рівномірним рухом довкола своєї вісі; остання проходить через землю, що лежить в центрі її та навколо якої протягом року обертається сонце і протягом інших проміжків часу—різні планети. Земля, таким чином, перебуває нерухомо в центрі всесвіту. Це положення Арістотель і його наступники доводили цілою низкою аргументів. Тут були докази і чисто логичні, і механічні, і, нарешті, докази чисто геометричного характеру. Багато з них ми тепер навіть не розуміємо, остільки слабою здається нам їх основа. Проте були аргументи, що мають більш дійсний характер та які можна було знести лише через декілька століть. Як що б земля рухалася навколо сонця, то протягом року зорі ближчі до нас змінювали б своє положення відносно до зір дальших.—Це зміна місця такого ж порядку, як і та, що її кожний з нас може спостерегти, дивлячись у вікно потягу, котрий є в рухові: ближчі предмети, напр., дерева посуваються відносно

до дальших, що, здається, ніби залишаються нерухомі. Те ж повинно би було мати місце й на випадок руху землі довкола сонця протягом року. Проте, такого пересування зір, не дивлячись на всі старані розшуки, не помічувано, і саме ця обставина була головним аргументом для античних прибічників нерухомости землі. Правда, ще в той час були мислителі, як от, напр., Арістарх Самоський, які говорили про те, що ближчі зорі не посуваються відносно дальших протягом року, як здається, лише через надзвичайно великі віддалення нерухомих зір від нас, і що це посування буде встановлене в той день, коли люди дійдуть більш достотних способів виміру що до положення зір. Проте це останнє заперечення, звичайно, мало мале значіння, порівнюючи з наочним геометричним аргументом Арістотеля. Земля повинна була бути нерухомою чере те, що не існувало пересування зір протягом року!

Рух небесних тіл завдавав грецькій науці надзвичайно велику та складну задачу, бо ж ці рухи після теорії повинні були б провадитися довкола землі по колах з посітйною швидкістю. Між тим досить було спостерегти протягом короткого часу яку-небудь добре відому всім яскраву планету, аби переконатися в тому, що ці небесні світила, що невпинно посуваються серед нерухомих зір, рухаються надзвичайно складно: вони йдуть то в однім напрямі, то зостаються, то викреслюють на небі якісь загадкові петлі задля того, аби потім знову розпочати рух в старім напрямі. Як з'ясувати ці неправильності що до руху планет, або, як їх назвали,—нерівності, як помирити їх з тією простотою, якої вимагала теорія Пітагора та Арістотеля? Розв'язанням цієї задачі займалася стара грецька астрономія протягом декількох сот років. Її гаслом було «спастися явища» («содзейн та файномена»), цеб-то виправдати планетні рухи з погляду вищезазначеного нерухомого принципу.

Це можна було зробити, напр., так: можна було рахувати, що рух кожної планети не є попросту коловоротний, але що він складається з декількох коловоротних рухів, які відбуваються з незмінною швидкістю. Великий астроном давнини Птолемей склав побудовану на тому припущенні теорію, що в той час не зле «спасала явища», тоб-то з'ясовувала їх з погляду основного принципу. Птолемей припустив, що кожна планета рухається по колові (епіциклові), а центр епіцикла в свою чергу рухається по колові, в центрі котрого перебуває нерухома земля. Усі рухи проходять з постійною швидкістю, і основний принцип залишається непорушеним. Легко зрозуміти, що, коли знайдемо в певний спосіб для кожної планети діаметри вищезгаданих колів та відповідні швидкості, завжди можна буде з'ясувати вказану нерівномірність планетних рухів. Нам, що перебуваємо в центрі, здаватиметься, що планета, яка йде по нерухомому епіциклові, посувається то в одному, то в другому напрямі, викреслюючи в небі складні петлі; в дійсності ж ці рухи є сполученням коло-

воротних рівномірних рухів згідно основного принципу. Теорія Птолемея чудесно з'ясовувала ті нерівності планетних рухів, про які знав стародавній світ; через арабських вчених вона цілком перейшла в середньовічну астрономію і заразом з фізикою Арістотеля визначила собою усю середньовічну філософію природи.

Задля середньовіччя теорії Арістотеля та Птолемея були справжнім кладом; тут в гармонійній універсальній системі було подано все, що потрібне було середньовічній людині релігійного настрою: центр всесвіту—земля, відсутність інших населених світів, погляд, що земля та інші небесні тіла різняться що до якості одно від одного, подвійність досвідного світу і т. д.,—усе оце як найкраще стояло в згоді з центральним положенням людини, або, як кажуть, антропоцентризмом. Мало того, в ідеях Арістотеля можна було знайти де-які теологічні думки, бо ж для нього рух небесної сфери протягом доби був наслідком того, що існує Перший Двигун, якому надавали релігійно-морального характеру. Цю ідею чудесно могла засвоїти середньовічна думка і її можна було погодити з ученням святих отців.

Наукові ідеї Арістотеля та Птолемея були плодом колективної творчості античного світу і, звичайно, не мали догматичного характеру. То були положення, що з'явились в світлі вільної критики, тоб-то як раз того фактору, який вважали остільки небезпечним в середні віки. Схоластики по своєму скористувались ідейною спадщиною античного світу: те, що у Арістотеля мало значіння наукової теорії, а у Птолемея гіпотези, котра задовольняюче з'ясовує спостереження, під впливом богословських ідей набуло характеру непорушного догмату, переймаючись поступово остільки дивною для нас середньовічною ідеологією.

Людині взагалі є властивим переносити на речі та явища зовнішнього світу свої прикмети; вона завжди їх трохи антропоморфізує, і слова Гете про те, що «людина ніколи не пізнає, оскільки вона є антропоморфістом», навіки зостануться справедливими. Одначе, те, що може бути введене тепер у науку тільки мимохіть, у середні віки робилося свідомо і цілком набуло значіння методу досліду природи. Так, серйозним закидом проти учення про рух землі довкола сонця вважали міркування, що на цей випадок земля вже давно втомилася б і зупинилася. Рух планет з'ясовували тим, що кожна планета має душу, яка керує її рухом. Оскільки глибоким було це переконання видно з того, що його поділяє навіть великий Кеплер, правдивий основоположник теоретичної астрономії.

Для сучасної людини пізнати явище значить винайти його причини, або, коли хочете, функціональну залежність між явищами, що їх ми розглядаємо. Для середньовічного мислителя цього було ще мало: не досить було знати причини явищ, треба було знайти їх мету, їх місце в загальній гармонії світу. Оскільки ця потреба що до винайдення мети явища була пекучою, видно хоч би з такого факту: коли Галілей відкрив супутників планети

Юпітера, йому закидали, що ці небесні тіла ніколи не можуть існувати, бо не мають ціли, є невидимі та незначні по своїй масі й залишалися би зайвими членами планетної системи.

Антропоморфізм та жадібні шукання за метою явищ—оце характерні ознаки середньовічного світогляду. Останній ґрунтувався на цілім загалі ідеологічних фактів середньовіччя, а середньовічна наука—майже виключно на астрономічних спостереженнях. Нам тяжко тепер уявити, яке величезне значіння мала астрономія наприкінці середніх віків. В наші часи кожне астрономічне відкриття має філософський інтерес лише остільки, оскільки воно є новою перевіркою сучасних методів думки. Але в середні віки астрономія займала інше положення, бо ж вона була одиною достотною наукою; її успіх або неуспіх тісно звязувались з долею метафізичних поглядів, що боролися поміж собою.

Довести, що земля є рухома, що вона рухається довкола сонця, це значило довести, що вона є лише однією з багатьох планет. Звичайно, можна було думати, що земля, яка рухається, є одиною населеною планетою й уявляє з себе ту сцену, на котрій відіграється великий космічний процес; проте було ясно, що такий погляд не може бути подібний до правди. Зірвати землю з центру всесвіту визначало виїняти душу з усього середньовічного світогляду, визначало позбавити цей світогляд того нерухомого, покритого мохом тисячоліть ґрунту, на якому він базувався. Ось чому найбільш революційною наукою того часу була саме астрономія, ось через що перший удар папізму в боротьбі з новим світоглядом був направлений саме супроти астрономів.

Між тим з погляду чисто астрономічної система Птолемея показалася незадовольняючою. В міру збільшення точности спостережень виявилися де-далі нові планетні нерівності, що їх не можна було з'ясувати так просто, як то колись думав Птолемей. Аби з'ясувати їх з погляду основного принципу стародавньої астрономії, треба було вводити де-далі все нові коловоротні рухи планет. Довелось ввести декілька епіциклів, з котрих кожен рухається по іншому епіциклові, і по одному з них—останньому рухається планета. Механіка світа де-далі більше ускладнялася: замість декількох епіциклів Птолемея з'явилися десятки нових епіциклів, і наприкінці XV віку італійські астрономи, аби з'ясувати всі планетні рухи, були змушені загалом ввести 79 епіциклів. В такий спосіб утворився надзвичайно нагромаджений та незграбний механізм планетної системи, механізм, що його складність прямо суперечила майже уродженій нам ідеї про просту організацію зовнішнього світу. Тому не дивно, що теорія Птолемея наприкінці середніх віків почала викликати проти себе закиди з боку спеціалістів. Є навіть анекдот про те, як Альфонс Кастильський, може бути одинокий за всю історію король-астроном, сказав різкі слова, докоряючи богам за надто складну організацію всесвіту, за що й поплатився своїм троном.

Ото був ґрунт, на якому вирости ідеї Коперника. Здобувши блискучу освіту, спочатку в Кракові, потім в Італії, в ту епоху, коли остання почала прокидатися від середньовічного сну, цілком володіючи всіми методами науки того часу, Коперник перевів велику реформу в астрономії. Він припустив, що нерухомим є сонце, а не земля і що земля, як одна з планет, протягом року обертається навколо нашого денного світила, а протягом доби обертається довкола своєї вісі. Це припущення одразу зробило простішими всі розрахунки. Виявилось, що коли покласти його у ґрунт астрономії, то всі планетні рухи можна уявити надзвичайно просто, не користуючися тими десятками епіциклів, про які говорили середньовічні астрономи. Заплутаність видимих рухів планет з'ясовується тільки тим, що ми спостерігаємо їх з землі, яка сама рухається в просторі; таким чином, видимі рухи планет складаються з правдивого руху її довкола сонця та руху станції нашого спостереження, щоб-то землі. Ця проста думка здається нам тепер такою природньою та безперечною, але в той час вона ґрунтовно розходилася зі всім складом середньовічного світогляду та науки. Отже, саме ця думка дала можливість Коперникові в його знаменитій книзі дати просту та наочну картину планетних рухів.

Ця нова точка зору робила смертельний удар усій метафізиці того часу. Ось чому, хоч багато легковажних що до релігії прелатів і висловлювали своє співчуття системі Коперника, більш глибокі та обачні уми, як, напр., Лютер та Меланхтон, одразу зрозуміли, в чому тут справа і одсахнулися від учення Коперника, як від страшної ереси. Справді, цій ересі судилося покінчити з тисячолітньою будовою, будовою фізики Арістотеля, а вкупі з тим і зі всім середньовічним світоглядом.

Сам Коперник, проте, зовсім не мав на думці захитати підвалини офіційної науки та офіційного світогляду. Вважаючи, що з нового погляду планетні рухи з'ясувати значно легше, аніж з погляду Птолемея, він, однак, зовсім не хотів порушити основні догмати, і середньовічної, і античної науки,—а саме догмат про коловоротний рух небесних тіл. Аби це можна було зробити, треба було йти двома шляхами: або визначити через спостереження правдиві шляхи планет відносно сонця, щоб-то зробити те, що потім зробив Кеплер, або ж утворити нову механіку, механіку—угрунтовану на досвіді і цілком відмінну від застарілих ідей Арістотеля. Коперник не міг йти ні по одному з тих шляхів, бо то було б ще довчасно. Заразом з тим він не покінчив з ідеєю обмеженості всесвіту, з ідеєю сфери нерухомих зір і залишився, таким чином, до кінця свого життя прибічником Арістотеля. Новий світогляд, що цілком виявився тільки в наступному столітті, був вкритий йому ніби туманом, через який ледве викреслювалися контури майбутнього; проте ніхто інший не зробив стільки задля визволення науки, як Коперник. Він не зруйнував остаточно тисячолітньої будови середньовічного

світогляду, але він зробив такий смертельний удар, що після нього цей світогляд вже не міг віджити.

Коперник був чисто теоретичною натурою; боротьба за свої ідеї його цікавила мало, для того треба було мати більш активну, більш палку натуру,—натуру універсального мислителя і борця. Цю ролю через де-який час виконав Галілей. Саме він виявив усі дальші висновки з ідеї Коперника, він утворив нову механіку, перевірену досвідом, механіку кількосну. Низкою великих відкрить Галілей довів неправдивість старих ідей про подвійність всесвіту. Гори на місяці, плями на сонці, засвічування нових зір, дивні кільця Сатурна і т. и., і т. и.,—усі ці факти ясно вказували на те, що всесвіт є єдиний, і що старий поділ його на дві частини є цілком неправдивий. Таким чином було доведено єдність всесвіту, єдність нашого досвідного світу; а щоб довести матеріальну єдність, потрібний був, звичайно, спектроскоп, що його довелося чекати протягом декількох століть.

Другий коперниканець Джордано Бруно розвинув ідею Коперника в іншій напрямі. Цей фанатик нового світогляду, що проміняв спокійне манахеське життя на терни мандрівного професора-еретика та папський костер, учив про безмежність всесвіту, про множність населених світів та безконечність життя, яке наповнює всесвіт. Так упала та сфера нерухомих зір, що обмежувала всесвіт ще віддавна, і поза нею перед очима нового людства відкрилася безмежність.

Що міг сказати на користь своєї теорії Коперник? Йому не тяжко було покінчити з тими доводами чисто логичного характеру на користь нерухомості землі, які подавав Арістотель; проте, докази геометричні не тратили сили. Того посування протягом року, про яке я говорив вище і яке обов'язково мусило б бути, коли б земля рухалася довкола сонця, ні Коперник, ні його ближчі учні відкрити не змогли. Тільки в тридцятих роках минулого століття після багатьох невдалих спроб пощастило виявити ці зовсім незначні через велике віддалення зір посування їх протягом року. На користь своєї системи Коперник міг привести тільки один доказ—це її надзвичайна простота і плодючість. Галілей подав ще цілу низку аргументів і блискуче захистив їх, але ці аргументи, власне кажучи, не були доказами руху землі навколо сонця. Це були лише ілюстрації, які з'ясовували, а не доводили, і тільки у 18 столітті англійському астрономові Брадлею пощастило викрити явище (аберація світла), котре, без сумніву, доводило, що протягом року швидкість землі відносно до зір змінюється.

Таким чином, протягом двох століть нова картина світу і світогляд, на ній побудований, ніби висіли в повітрі. Супроти них будь-який схоластик міг висунути старий закид що до відсутності посування зір протягом року, проте, не дивлячись на це, нова наука затрималася і зміцніла. Світогляд не розвивається строго рівнобіжно з успіхом точного знання; іноді він попере-

джує його, іноді плентається за ним. В середні віки світогляд ледве встигав за успіхами астрономічних спостережень, але після ідейної революції Коперника сталося протилежне: світогляд сягнув далеко за ті межі, що їх покладав досвід.

Від часу, коли з'явилася книга Коперника, пройшло понад чотиріста років, що є сповнені безперестанною працею багатьох поколінь вчених. Ці довгі роки відзначені найвищими успіхами точного знання. Ньютон, що відкрив закон, який керує рухом небесних тіл, Лаплас, що заснував небесну механіку, Гершель, який довів, що сонце рухається відносно до зір, блискучі успіхи спектрального аналізу, що виявили єдність складу всесвіту, здобутки в обсягу зоряної астрономії і т. д.,—все це виросло на ґрунті ідей Коперника, і кожне нове відкриття, кожний дальший крок точної науки був лише тріумфом великого польського астронома. Все це виросло на фундаменті коперніканства... але сам фундамент,—чи не був він протягом цих століть змінений та перебудований? Таке запитання здається на перший погляд незрозумілим: як можна у 20 віці говорити про нерухомість землі, про ідеї Арістотеля та Птолемея, чи не здаватиметься, що це запитання зробив якийсь схоластик, що устав з гробу?

Проте, це так: в сучасний мент провадиться повне перебудовання усього того фундаменту, що на ньому побудована уся сучасна точна наука. З сучасного погляду питання про те, чи рухається сонце довкола землі, чи земля довкола сонця—не має рації. Всілякий рух—чи по простій лінії, чи коловоротний, є лише відносний рух: цілком однаково, чи ми вважатимемо, що земля є нерухомою, а зорі обертаються довкола її протягом доби, чи, навпаки, будемо рахувати, що зорі є нерухомі, а земля рухається протягом доби довкола своєї віси,—усе залежить від нашої точки зору. Механіка не дає нам переваги що до вибору між двома цими точками зору. Усе залежить від нашого бажання та від нашої зручності. Хочете, вважайте землю нерухомою, хочете рахуйте нерухомими зорі. Чи не визначає це, що ми вертаємося до Арістотеля? Звичайно, що ні. Коперника не знесено, його тільки перейдено. Ідеї Ейнштейна ¹⁾, творця сучасної механіки, складають ніби кінцеве звено того розвитку, що на початку його стоять колоси античної науки. Арістотель, Коперник та Ейнштейн—ось три звена тієї тріади, що її можна намітити в історії розвитку світогляду.

Коли механіка не дозволяє нам зробити вибір між двома точками зору, то астрономія точно вказує на одну з них. Механіка дозволяє нам ввести фіктивні епіцикли Птолемея і всю його складну систему, але з астрономічної точки зору це буде недоцільним. Обрахунок планетного руху по схемі Птолемея є надто важкий. Він обтяжує силою непотрібної роботи, в той час як схема Коперника залишається простою, ясною та зручною,

¹⁾ Див. статтю проф. Желехівського у ч. 1 нашого місячника.

що до її практичного приложення. Тому астрономи залишаються і, мабуть, на завжди зостануться коперниканцями.

З того часу, як Джордано Бруно спалили на кострі, пройшло понад триста років. Наші відомості про всесвіт поширилися майже без краю; замість тісного куточка соняшної системи, про яку знав Джордано Бруно, ми знаємо величезний світ нерухомих зір, знаємо їх віддалення, багато знаємо про будову всесвіту. Ми оперуємо вже не кілометрами, а світляними роками, цеб-то тим віддаленням, що його протягом року проходить промінь світла (за секунду світло проходить триста тисяч кілометрів). За допомогою наших дужих інструментів наше око дісталось в такі найдальші частини світу, що знаходяться від нас на віддаленні трьохсот тисяч світляних років і... проте, останнім словом сучасної науки є ідея про кінечність всесвіту. Роскрийте яку-будь книжку по теорії відносности, що ними в наші часи є повний книжковий ринок, і ви прочитаєте багатько дивних та незрозумілих слів: «обсяг світу», «радіус всесвіту», одно слово, ми прочитаємо терміни, що їх можна віднести лише до кінечного світу. Ми довідаємося, що на погляд Ейнштейна світ є циліндричний, а на погляд де-Ситтера світ є сферичний; ми довідаємось, що радіус всесвіту є рівний приблизно 150 мільйонів світляних років і т. и. Чи визначає це, що ми знов повертаємося до Арістотеля, чи визначає це, що ми знов відновлюємо ту сферу нерухомих зір, яку зруйновано було натхненною пропагандою Джордано Бруно, що ми переступаємо через його велику жертву і знов повертаємося до Арістотеля? Звичайно ні. Світ Арістотеля і світ Ейнштейна ріжняться між собою не тільки що до кількості, не лише розміром своїх діаметрів. Тут є ріжниця що до якості, тут має місце повна зміна наших уявлень про простір та час. Замість трьохмірного абсолютного простору, яким однаково оперували і Арістотель, і Коперник, і Н'ютон, ми пізнали простір багатьох вимірів, простір, що має певну кривину; замість старої ідеї абсолютного часу, який проходить без відношення до явищ фізичного світу, ми пізнали ідею часу, що його не можна відокремити від простору. Ця глибока перебудова всього нашого фізичного світогляду доперва тільки почалася. Ми ще не маємо доказів правдивости нових ідей, ми ще перебуваємо в стані того коперниканця, який на користь своєї теорії не міг подати непорушних аргументів.

Як в добу Коперника, так і тепер, в тумані, що оточує нас, викреслюються контури нового фізичного світогляду майбутніх часів, світогляду, що його пощастить остаточно сформулювати, може, лише наприкінці біжучого століття. Саме тому нам є дорогий зараз Коперник, саме через те ми так глибоко переживаємо зараз ті перешкоди, що їх зазнали його перші прихильники.